

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI

TOIMKOND:

J. Aavik, A. R. Cederberg, M. J. Eisen,
V. Grünthal, A. Jürgenstein, I. Kettunen,
J. Köpp, O. Looits, J. Luiga, A. Saareste

SISU:

Arao Raag: Eesti esimene tähtsam folklorist. (Pildiga.)

O. Sild: Eestlaste vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine keskajal.
(4 pildiga.) (Järg.)

A. Kruusberg: Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks.

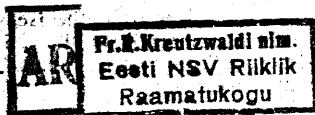
O. Liiv: Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi.

A. R. Roose: Kirjanduslik ülevaade. (2 pildiga.) (Järg.)

A. R. Roose: Kirjanduslik ülevaade.

A. Kruusberg: Killud ja dokumendid. (Pildiga.)

Lisaks Eesti raamatute üldnimestik 1924. a. alates.

SP, 8678

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

Eesti Kirjanduse Seltsi

kirjastusel ilmunud ja praegu saada olevate
raamatute nimestik.

Peale veebruari kuu nimestikku ilmunud uudisteosed:

Eesti Rahvalaulud I.

Dr. Jakob Hurt'i

ja teiste kogudest

Toimetanud M. J. Eisen, Kaarle Krohn, Vihtori Alava,
Oskar Kallas, Walter Anderson, V. Grünthal.

LXXIII + 488 lhk. heal paberil suures kaustas, 12 kaardiga ja kümne
selgitava eessõna ja artikliga. Hind 650 m., nahkköites 825 m.

... Iseseisva Eesti Vabariigi rajamine tegi võimalikuks valitsuse ja rahvasaadikute abil laiemat kavatsust teostamist arutusele võtta, eesti rahvalaulusid nii välja anda, et kõik sama laulu teisendid igast maakonnast ühte kokku kogutaks, maha arvatud juba trükitud Setukeste laulud, mis erilise kogu kujundavad... Teisendeid isekeskis võrreldes saadakse hõlpsasti igatüüpe laulu algupäraste ridade jälle ja võidakse näha, kuidas nad igas piirkonnas on muutunud. Sedamööda kuidas Eesti Rahvalaulude kogu valmib, võib iga eesti kirjandusest huvitatud osa võtta seesuguse ideaalkogu valmistamise ühistööst, milles iga laul algupärasesse või vähemalt tundmata sepiteja ehk muistse laulja omale võimalikult lähedasse kujusse restitueerituna esineks. Säärase tõepoolest rahvusliku antoloogia soetamine, milleks Eestis on ainulaadilised eeldused, oleks suur võit ilmakirjandusele. Mis tähtsus tal Eesti oma kirjanduse ja hariduselu kohta üldse oleks, ei nõua seletust..."

(Kaarle Krohn, „Sissejuhatuses“)

J. W. Goethe

Noore Wertheri kannatused.

Tõlkinud Jaan Kärner. Ühes autori näopildiga kriitpaberil ja tõlkija eesisõnaga Goethe elust ja tödest. X + 119 lhk. Hind 150 m., kalinorkköites 310 m.

... Nagu Goethe ise seletanud, on kõik ta tööd ainult osad üldisest suurest pihtimusest. Mis puutub eriti „Noore Wertheri kannatusisse“, siis on see romaan teatavasti võrsunud kirjaniku noorpõlvearmastusest..."

(Jaan Kärner, „Esisõnas“)

Hinnaalandus kõigi EKS kirjastusel ilmunud raamatute pealt Seltsi liikmetele 20%. Köite pealt hinnaalandust ei ole.

— — Raha ettesaatjaile saadetakse raamatud postikuludeta kätte. — —

Eesti Kirjanduse Seltsi büroo ja raamatuladu

asub Tartus, Riia tänav 84. Telefon 6-01. Avatud kirjapäeviti k. 9—15.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1926

XX. AASTAKÄIK

№ 2

Eesti esimene tähtsam folklorist.

(Alexander Heinrich Neus'i 50-aastase surmapäeva mälestuseks.)

I.

Vabade eestlaste allaheitmise ja seitsmesaja-aastase orjuse-öö tulekuga vaibus eesti rahvaluule. Laul, mis seni üldpidustustel hiites rõkkas, hävib viimaste kaotamisega. Üldised pidud jäävad harvadeks ning salajasiks. Ainult üksikuil puhkudel tullakse veel kokku ja pidutsetakse. Ent laulud ja rahva muu luulevara elasid siiski edasi, olgugi et temas enam nii avalikult ei saadud ilutseda; ometi võis „isa üksikus paigas tast pojale jutustada ning eide suu laulis lõpmata lugusid pikil talveõhtuil lõngaheiet veeretades peeru valgusel soojas tares. See oli ju rahva ainus vara, ainukesed riismed paremaist päevist, see oli kaunim and, kallim kullavoos, „isaisadelt päritud“, selle üle valvas rahvas kadedada meelega, terava silmaga.“¹⁾

Nii veeresid aastasajad, rahvas ägas kurnavas orjaikkas, endiste põlvede ja aegade mälestused kildusid ning purunesid, vajudes ikka enam ja enam unustusse. Isandad ja kirikuõpetajad, kes orjade hingeellu ja vaimuvarasse ei suutnud tungida, nägid rahvaluules ja kombeis, mis juhtumisi nende tähelepanu osalisteks said, ainult ebausku, mida tarvis hävitada ja juurini välja kiskuda. Hiljemini, Rootsi ajast alates, tulid mitmed kirikuõpetajad otsusele, et pagana-aja kommete vastu võib ainult siis edukalt võidelda, kui neid on lähemalt tundma õpitud. Sellepärast hakkasid nad rahvalaule ja kombeid üles tähendama — ja nii sai alguse eesti vanavara korjamine, mis liikus küll hoopis teises suunas, kui seda hiljemini tehti ja tänapäevgi veel toimetatakse. Tolleaegne vanavara korjamine oli võitlus

1) Villem Reiman, „Kivid ja killud“ I, lhk. 2.

tema vastu, nagu tähendab Villem Reiman oma raamatus „Kivid ja killud“. Miks just see korjamine vanavara hävituseks oli pühendatud, seda aitab veel järgmine asjaolu selgitada: eestlane on üldiselt kinnise iseloomuga ja tema hinge salajamad ning ilusamad tundmused ei avane nii kergesti avalikkusele, liiatigi veel noil ajal, kus vali orjuseike rahva turjal lasus ja rahvas oma isandate ning sellega ühes ka rahva hingest ja saatusest kaugel seisvate pastoritega vaenujalal seisis. Arusaadav, et siis kirikuõpetajad rohkem endisist ajast säilinud väliste kommetega kokku puutusid kui rahva hinge tõsise lüürikaga. Ja selliste kommete hävitamine oli ususüvenemise eest hoolitsevate kirikuõpetajate seisukohalt paratamatu vajadus. Lehitsedes vanu dokumente leiame nii mitmedki nimed, kes rahva muinasvara kogumisega on tahtnud rahva hinges ristiusule kasutoovat operatsiooni toime panna, nagu Urvaste õpetaja Johann Gutsloff, Johann Forselius, Anton Thor Helle, Boecler ja teised.

Rahvaluule teise hävitajana ilmus vennastekogudus, mis XVIII aastasaja alul Eestis ohtrasti pinda leidis. Vennastekogudus ei poolda mingit ilmlikku rõõmu, ja seepärast on tema poolt ka rahvalaul vihatud kui ilmlik lõbustusevahend. Et vennastekoguduse põhimõtte tugines alandlikkusele ja äärmisele lihtsusele, siis levis ta laialt ja sai hävitavaks teguriks rahvaluulele.

Ilmakirjanduses on esimesi rahvaluule väärtuse tundjaid ja kogujaid saksa kirjanik ning kriitik Johann Gottfried Herder, kes 1779. aastal andis välja rahvalaulude kogu pealkirja all „Stimmen der Völker in Liedern“ (Rahvaste hääled lauludes). Selles kogus, kus leidub väga paljude rahvaste laule, on Herder avaldanud kaheksa eestigi rahvalaulu, mis ta Äksi õpetajalt August Wilhelm Hupelilt saanud. See on esimene kord, kus välisilmal avaneb võimalus tutvuda eesti rahvalauludega. Hävitusele pühendatud eesti muinasvarale ei anna see siiski erilist jõudu, sest esitatud laulud on ainult kui näited omasuguste keskel, kui inimsoo vaimu ühe avaldusosa faktiline konstateerimine.

Esimene, kelle hinges hakkasid eesti rahvalaulust arusaamise ained koitma, oli Christian Hieronymus Justus von Schlegel, kes rahvuselt sakslanlane ja Saksamaal sündinud, kuid mõne aasta Eestimaal kodukooliõpetaja-ametit pidas. Ta avaldas ajakirjas „Teutscher Merkur“ kirjutuse „Etwas über Form, Geist, Charakter, Sprache, Musik und Tanz der estnischen Nation“ (Natuks eestlaste kehakujust, vaimust,

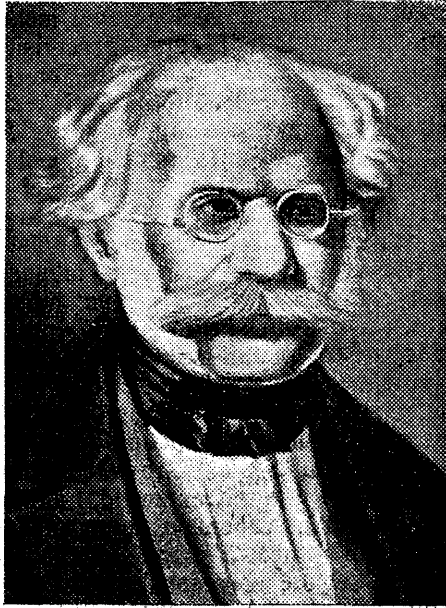
iseloomust, keelest, muusikast ja tantsust), kus ta muu seas tähendab: „Kes lauludest tundmuste peenust välja ei märka, kes nendest pilkesoolast lehelist ei leia, kes mitte nende paari katse järele ei otsusta, et meie sellelt rahvalt suurema hariduse ja talle antud vabaduse põlves mitte kauneid palasid, algupärasusega ehitud luulevalda ei saaks ja meil üks armsasti helisev keel Euroopas rohkem oleks, mis selle rahva hariduse ja vaba hingetõmbamise najal ikka kaunimaks läheks, selle tarvis ei ole mina neid laule siia mitte kirjutanud.“

Ajaratas veeres. Ilmusid veel mitmed mehed, kes eesti vanavara korjasid, kuid teda ainult fikseerisid, ilma analüüsimate ning rahvahinge sügavustesse tungimata. Ajuti tarvitati teda kui näitlikku materjali eesti keele grammatikate loomisel. XVIII aastasaja lõpul puhkes Prantsusmaal revolutsioon lahti, mis kujunes rahvaste ajaloo suursündmuseks ja põhjustas sinnamaani maksvusel olnud põhimõtete ümberhinnangud. Neis ümberhinnanguis tühistus revolutsiooni vägivalda läbi kuiv-kaine mõistuse jumalik kõikvõimsus sotsiaalsete vahetõrgete lahendamisel. Et mõistusest kaugemale edasi ei saa minna, mõistusele toetumine aga naiivseks osutus, siis jäi eduks ainult tagasimineku keskaja päranduse, dogmaatilise tõekspidamise ja usulise müstitsismi juurde. Nende asjaolude tõttu pääsis kirjanduseski võimule uus ajavaimu reaktsioonilisi reflekse sisaldav vool, romantism, mis enesega rahvaluule kultuse kaasa tõi.

Romantism andis elu ka eesti närbuvaile rahvaluule väinutele. Usinad töömehed, nagu Kreutzwald, Fählmann, Neus ja mitmed teised, asusid esivanemate vaimuröösude ilusamate õite korjamisele, et neid päästa sünge orjaõõ halladest ja jäädvustada muistsete aegade igaveseks mälestuseks tulevastele põlvetele. Fählmann avaldas oma müütide seeria, mis demonstreeris ilmale eestlaste elavat fantaasialendu, ja kogus „Kalevipoja“ kohta andmeid, mis ta hiljemini Kreutzwaldile üle andis, kes siis kogumist oma poolt jätkas ja eesti rahvusliku eepose loomisele asus. Pikk töö nõudis palju aega, ja kauaks näis veel söõti jäävat rahvalaulude põld. Kuid 1850.—1852. aastal ilmus Neusi toimetusel kolmeandeline rahvalaulude kogu pealkirjaga „Etnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung“ (Eesti rahvalaulud. Algtekst ja tõlge). See kogu on laulude pooldest väga mitmekesine ning annab läbilõikena kujuka ülevaate eesti rahvalaulust. Selle tööga on A. H. Neus jäädvustanud enesele unustamatu koha eesti rahvaluule ajaloos, ta on saanud meie esimeseks tähtsamaks folkloristikks.

II.

Alexander Heinrich Neus sündis 7. jaanuaril 1796 (26. detsembril 1795 v. k. j.) Tallinnas, kuhu ta isa Jakob Peridon oli Saksimaalt välja rännanud. Ameti poolest oli Jakob Peridon kunstnik, kuid Tallinnas töötas ta joonistusõpetaja, maali ja kuldajana ning oli omale osavuse ja hoolsuse tõttu väikese varanduse kogunud¹⁾. Kooliealiseks saanud, astus Alexander Heinrich Tallinna gümnaasiumi,

A. H. Neus (1796—1876).

mille ta andeka poisina lõpetas, ja juba 19-aastase noormehena läks ta 1814. aastal Tartu ülikooli usuteadust õppima, kuid tegi ühtlasi tegemist ka filosoofiliste ja keeleteaduslike küsimustega. 1817. aastal lõpetas ta õppimise ülikoolis ja hakkas kodukooliõpetajaks. 1820. aastal valiti Neus Paldiski kreiskooli õpetajaks ja inspektoriks. Juba järgmisel aastal kutsuti ta Haapsalusse samale kohale.

---

1) Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1876, Ihk. 118.

Hoolas ja kohusetruu oma koolimehe-ametis, viis Neus Haapsalu kreiskooli õitsvale järjele, olgugi et ta ise pedagoogilisel alal ei olnud küllalt ette valmistatud. Tema-aegseist Haapsalu kreiskooli õpilastest võrsusid mitmed tähtsad teadusemehed, nagu akadeemik J. F. Wiedemann ja Vene keisri ihuarst dr. Gustav Hirsch.

Eluea teisel poolel, 1835. aasta sügisel, hakkas hoolikat töömeest silmahaigus vaevama ning nägemine jäi tal nõrgaks. Järgmisel aastal välismaale minekuks tervise parandamise otstarbel anti Neusile neljakuuline puhkeaeg ja aastapalga suurune toetussumma.¹⁾ Neusi tervis paranes ja kolleegia-assessori ausse tõstetuna jätkas ta oma tööd kreiskoolis. Kuid juba 1. detsembril 1841 ilmus raske silmahaigus uuesti. Nüüd vabastati Neus koolitööst täielikult ja määrati ülespidamiseks iga-aastane paiuk täie palga suuruses.

Ta asus jäädavalt Tallinna elama. Siin pühendas ta enese, hädise tervise peale vaatamata, eesti rahvaluule hoogsale kogumisele, süstematiseerimisele ja saksa keelde tõlkimisele. Juba Haapsalus teotses ta sellel alal ja avaldas 1836. aastal ajakirjas „Dorpater Jahrbücher“ (Tartu aastaraamatud) ja 1838.—1841. aastani „Inland'is“ palju rahvalaule ning kirjutusi nende kohta. 1842. aastal asutati Tallinnas Neusi osavõttel „Estländische Literarische Gesellschaft“ (Eestimaa Kirjanduse Selts), mille kohta tähendab Aug. Ahlquist, et ta küll „muul viisil eestiline ei ole, kui et ta asub Eestimaal“. ²⁾ Mainitud kirjandusseltsi ülesandel asus Neus eesti rahvalaulude kogu toimetamisele, ja a. 1850—1852 ilmuski Neusi sulest kolmeandeline kogu pealkirjaga „Estnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung“ (Eesti rahvalaulud. Algtekst ja tõlge), mis-sugust teost võime pidada Neusi elutööks eesti folkloori alal. Teistest Neusi töödest võiks mainida pikemaid ja lühemaid kirjutusi sõnalise eesti muinasvara kohta „Inland'is“ ja rahvalaulude kogu „Mythische und magische Lieder der Esthen“ (Eestlaste müütilised ja nõialaulud), mille ta ühes F. R. Kreutzwaldiga toimetas.

Ei ole tõenäoline dr. K. A. Hermanni ja Russwurmi väide, nagu oleks Neus juba noorpõlves olnud F. R. Kreutzwaldiga tuttav ja sõber. Hoopis teisi andmeid annavad Neusi kirjad Kreutzwaldile. Nii kirjutab Neus oma esimeses kirjas, mis

1) „Nachträge und Fortsetzungen“ unter Mitwirkung von Napiersky bearbeitet von Theodor Beise II, lhk. 78.

2) Dr. K. A. Hermann, „Eesti kirjanduse ajalugu“, lhk. 364.

kannab daatumit „Tallinnas, 26. mail 1847“: „Kõrgesti sündinud härra, kõrgesti austatud härra Doktor! Väga suur huvi eesti rahva, tema keele ja kirjanduse vastu võib lahkelt vabandada, et mina, olgugi Teile tundmata, siiski julgen ühe tungiva palvega kõige alandlikumalt Teie poole pöörduda.“ Nii näeme siis, et tutvus Kreutzwaldiga sobis alles Neusi 52. eluaastal. Tutvus muutus peagi sõpruseks, mille tagajärg oli 19 aastat vältav kirjavahetus ja koostöö eesti folkloori alal. Selle viljana ilmuski eespool-mainitud ühiselt toimetatud laulude kogu.¹⁾

Kuivõrt sõbrad olid Kreutzwald ja Neus, seda näitab järgmine väljavõte Neusi kirjast, mis kirjutatud 28. aprillil 1850: „Oeldakse: Jumal, hoiu mind mu sõprade eest, vaenlastega saan ise hakkama. Aga tutvuse kohta Teiega pean vähemalt ütlema: Jumal olgu tänatud niisuguse sõbra eest.“

„Eestimaa Kirjanduse Seltsi“ ülesandel tegi A. H. Neus ühes Fr. Russow'iga Kreutzwaldi ja Knüpfferi rahvalaulude kogudest 11-laululise valiku, mille ta saksa keelde tõlkis ja õpetatud Eesti Seltsile ta 25-aastase kestuse juubeliks 1863. aastal Eestimaa Kirjanduse Seltsi piduringina pühendas.

Eluaastate arvu suurenedes halvenes Neusi nägemine. Üks silm jäi tal päris pimedaks, kuna teisega ainult läbi kahe klaasi ligidalolevaid asju vaevalt näha sai ja päeval valgel ka vähe lugeda ning kirjutada võis. Raugaea päevade saabumisel tumenes Neusi nägemisvõime, kuni ta peaaegu täiesti kadus. Sellele õnnetusele seltsis veel teine — kurdiks jäämine, nii et ta igasuguse elurõõmu kaotas. Üksi, kõigest ilmast lahutatuna, elas ta kuni 22. veebruarini 1876, mil surm ta eluõhtu üksindusest vabastas.

Neusil oli elav vaim ja kindel töötahe, mis juba ta noorpõlves, kooliõpilase-päevil avalikuks tuli. Juba sel ajal hakkas ta tegemist tegema teaduslike ja kirjanduslike küsimustega, mis on läbi põiminud kogu ta elukäigu. Koolimehe-ametis, niihästi õpetajana kui ka inspektorina, oli ta alati asjalik ning korrektne ja käis täpsalt kooli kodukorra järele.

Tema elu ei olnud õnnelik, olgugi et ta kõrgesse vanadusse jõudis ja oma kaasaegsetelt suurt lugupidamist ning austust leidis. Nooremas eas oli tal võitlemist ma-

1) Sellest kirjavahetusest on säilinud umbes 40 Neusi kirja, mis tänini veel trükkis avaldamata. Nendes kirjades avaldab Neus mitmesuguseid mõtteid rahvalaulu kohta ja palub Kreutzwaldilt üksikuid selletusi, eriti keelelisel küsimusil. Kirjad on mõttelennult elavad ja soojusega kirjutatud.

jandusliku kitsikusega. Kui ta abiellus, kerkisid peagi esile lahkeliid tema ja abikaasa vahel. Lühikese lasteta kooselamise järel läksid nad lahku. Põhjust selleks andis iseloomude erinevus. Neus, kui tõsine mees, elas vaikselt oma toimetustele ning teadusele, unustades seejuures noore, elurõõmsa naise vajadusi rahuldada. Lahkumishetke saabumisel sulas naine pisarais, kuna mees seisis kui raudne kalju, ilma märgata laskmata, mis tema hinges liikus. Et ta seejuures mitte ükskõikne ega tuim polnud, näitas see, et ta kogu eluaeg ei lubanud kellelgi oma õnnetut abielu mitte poole sõnagagi puudutada. Hiljemini on ta lahkuläinud abikaasat aineliselt toetanud, ilma et tuttavad sellest oleksid lähemalt teadnud.

Neus elas vanemaks kui ta vend ja kaks õde. Üks õde oli kaua aega ta muredes kaaslaseks, kes samuti silmanõrkuse all kannatas, olgugi et vähem kui vend. Õde korraldas väikest majatalitust ja oli oma õnnetule vennale abiks, kui sellele tarvis oli aitajat. Kuid surma läbi kaotas Neus sellegi toe.

Viimased elupäevad olid Neusile suureks kannatuseks. Pikil talveõhtuil ning õil võis ta ainult oma mõtetele elada; lahutatuna muust ilmast oli ta elusalt maetud. Ka peale 80. aasta vanaks saamist oli ta mõte veel värske ja mõistus otsustusevõimeline. Olgugi et sõbrad ja tuttavad ta saatusest kaastundlikult osa võtsid, ei saanud nad seda talle avaldada. Iseloomult oli Neus kannatlik ja ei kaevanud kunagi oma saatuse üle.¹⁾

III.

Neusi töö eesti folkloori ja kirjanduse alal ei ole kvantitatiivselt küll suur, kuid siiski mitmekülgne ja ulatusrohke.

Mis puutub otsekohe rahvalaulude korjamisse, siis on Neus seda võrdlemisi vähe toimetanud. Suur osa tema kogus avaldatud 119 laulust on pärit Kretzwaldi ja Knüpfferi kogudest. Nagu ta ise tähendab, on talle peale praegu nimetatud kogude laule veel siit-sealt lisaks saadetud, nii et tal valiku tegemiseks 1300 laulu kasutada olnud.

---

1) Neusi elu kurblooluse detaile käsitlevad andmed olen ammutanud Kretzwaldile kirjutatud Neusi kirjade hulgast leiduvalt väikeselt paberilehelt. Kirjutise autorit pole nimetatud. Mis selle kirjutise tõelikkusse puutub, siis on selleks eeldused olemas, sest üldjoontes on ta ühtiv ustavate allikate faktidega. Et üldjooned on tõelised, ei ole põhjust peenusigi ebaõigeks pidada.

Hoopis põhjalikumalt kui eelkäijad on suutnud Neus eesti rahvalauludesse süveneda ja sellega ühtlasi eestlaste hinge peenustesse tungida. Ta leiab, et eestlastel on niivõrt palju vaimlist individuaalsust, et eesti poeesia võib edeneda ainult omapärases suunas, mille tähistajaks on rahvaluule. Kuid laseme selle kohta rääkida tal enesel¹⁾: „Eesti rahvalaul näib käesoleval ajal ikka enam ja enam kadumisele lähenevat, vähemalt selles iseloomustavas välises vormis, mis aastasadu on valminud ja püsinud. Veel möödunud aastasaja lõpul ja käesoleva alul elustas ühetooniline rahvalaul kõiki ühiseid põllutöid ja lõbutsemisi. Ent nüüd on teda tööde juures veel harva kuulda ja mõnel pool maal on ta ka lõbutsemistelt kadunud. Kuni nimetatud ajani, alates XVII aastasaja algusest, löid mõned sakslased eestikeelseid vaimulikke laule, mis aga, niipalju kui teada, mingisugust mõju ei avaldanud rahva enese poeetilisse loometegevusse. Nüüd näivad eestlaste hulgas üksikud katsed esile tulevat, püüda iseloomult ja laadilt järele aimata sakslaste poolt loodud luuletusi. See uus suund, mida rahva vaim enesest eemale tõrjub, ei saa, niikaua kui ta vastu võideldakse, loobuma eesmärgist, vana luulet põhjani hävitada. Sakslaste luuletatud eesti laulud on sisult ja vormilt kui ka käsitlusviisilt päris saksa kunstitooted, ja mida lähemal nad oleviku päevadele seisavad, seda uuemast kunstist on nad pärit. Uuem saksa luule aga moodustab peaaegu igas suhtes vanale eesti rahvalaulule täieliku vastandi.“²⁾

Neis vähestes lausetes on Neus avaldanud mõtte, mis püsib tänapäevgi vääramatu tõena. On ju ajalugu näidanud, et talendid ja geeniused oma rõhuvas enamuses põlvnevad tõuliselt puhtaverelistest esivanematest ja andes igavesi väärtusi kogu inimkonnale esitavad neid omast rahvuslikust vaatevinklist. Seepärast juurdub kirjanduse geniaalsus autori rahvuslikus individualismis. Rahvalaul tuleb kunstluule lähtekohaks valida, mitte aga rahva hingele eluvõõraid saksa kirjanduse imitatsioone peale suruda. See on Neusi põhimõte. Kristjan Jaak Peterson oli oma luuletusis aluseks võtnud rahvalaulu konstruktsiooni; kui-võrt ta selles teadlik oli, ei ole võimalik kindlaks teha;

1) Neus, „Estonische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung“. Sissejuhatus.

2) Tsitaatide tõlkimisel on üksikuid konstruktsioone vabamalt tõlgitud, et hoiduda keelelisest konarusist.

kuid Neus oli esimene, kes eesti luule arenemistee õige põhimõtte tähistas.

Mis puutub Neusi rahvaluule analüüsisse, siis on ta seda kaunis põhjalikult teinud ja rahvalaulu aine, laadi, keele, värsiehituse ja teiste elementide kohta arvustavat seisukohta võtnud. Kuigi vahest tänapäeva folkloristid Neusi iga arvamisega päri ei saa olla, peab siiski tunnustama, et Neus käsitleb rahvalaule oma aja kohta asjalikult ja objektiivselt. Nii kirjutab ta eesti rahvalaulu poeetilise väärtuse kohta: „Kahtlemata ei või keegi eesti rahvalauludest oodata ei julget hoogu ega kõrget luulelendu, veel vähem peent ja valitud kenadust (feine und auserlesene Zierlichkeit). Aga mida üldse rahvalaulud mitmekülgselale luulesõbrale võivad pakkuda, seda annavad needki laulud, niipea kui nad seisavad neile omases vormis.“ Toodud tsitaadis tundub ehk pisut ebaõiget karmust, rahvalaulu väärtuse alahindamist, aga kui arvestame aega ja olusid, mil valmisid mainitud read, siis näeme ometi, et neis peegeldub äärmine objektiivsus. Balti mõisnik- ja haritlaskond vaatas sel ajal eestlaste kui alles madalal seisvate olevuste peale, ja kuidas võis siis veel seesuguse orirahva lauludes tunnete peenusest ning kõrgest luulelennust juttu olla. Neus muidugi seda vaadet ei jaganud, mida näitab tema innukas töö folkloori alal; kuid eesti rahvaluule eriliseks ülistamiseks ei leidnud tema kui kaine kriitik ka mingit põhjust. Et ta eesti rahvalaule ei alahinnanud, näitab see, et ta neid üheväärtuslikeks peab teiste rahvaste lauludega.

Ja kuigi ülalmainitud omadused Neusi arvates puuduvad, leiab ta siiski, et rahvalaulud „tõstavad oma enamikus eestlasi igapäevases elust ülespoole, mitte üksi värsimõõdu ja häälikuriimi (Buchstabenreim) varal, vaid neist läbi-voolavate rikkalikkude luulekeele jõgedega“.

Neusi rahvalaulude kogu esimene vihk, mis ilmus 1850. aastal, sisaldab 41 laulu, mis koondatud nelja, eri-pealkirjadega varustatud rühmitusse. Esimene osa kannab nimetust „Mälestusi paganusest“ (Erinnerungen aus dem Heidentum). Siia on Neus asetanud 17 mitmesugust laulu, mille sündmustik muinaslooline, nagu näiteks „Kalevipoja surm“, „Salme“, „Sinisirje lind“, „Mehetapja Mai“ (Die Gattenmörderin) ja teised.

Teine osa kannab pealkirja „Lausumised ja laulud nõiavõimust“ (Beschwörungen und Lieder von der Zauber-macht). Selle osa kohta tähendab Neus oma sissejuhatavas märkuses: „Siin tuleb eritella kahte luuleliiki. Esiteks

niisugused laulud, mis on tõeliselt esinenud nõialausetena ning vahenditena, ja teiseks niisugused, mis nõiavõimust ainult jutustavad.“ 10 laulu hulgas, millest see osa koosneb, leiavad aset ussisõnad, hundisõnad, sirbiviskamine ja teised muistsed „kunstid“. Näitena käsitletava raamatu sisust olgu esitatud siinkohal „hundisõnad“ ja „sirbiviskamine“.

Pühha Jürri Jörgovits!
Lass' mo karri kaugel käia!
Kela oma kennad kutsikad,
Et ei pudu punnast pulli,
Et ei kissu kirjud lehma,
Ei murra musta mullika,
Ei võtta vaevast vassikad,
Ei järrel jänud tallekest,
Egga obbo varssakest.

Sirrise, sirrise, sirbikenne,
Kollise, kollise, kõvver raud!
Kelle sirp nüüd ette jouab,
Selle vasto peigmees souab.

Heil'ger Jürgen Jürgenwitsch!
Lass die Herd' in Frieden fern gehn!
Weigre deinen schönen Welpen,
An den rothen Stier zu rühren,
An die fleck'ge Kuh zu fassen,
An dem schwarzen Rind zu reissen,
Mir das kranke Kalb zu nehmen,
Und das Waise word'ne Lämmchen,
Wie das Fohlen von dem Gaul.

Sause denn, sause denn, Sichelchen,
Klirre denn, klirre denn, krummer Stahl!
Deren Sichel weitest langet,
Her zu der ein Bräut'gam hanget.

Kolmandas osas esineb 6 laulu, mida Neus nimetab „Katoliiklisteks mälestusteks“ (Katholische Erinnerungen). Nende laulude sõžeks on usulise mineviku sündmused keskajast, nagu mardisandis käimine jne. Selle tõttu leidub siin mardi- ja kadrisandi ning vastlalaule.

Neljas rühmitus, millel nimeks „Jutustavat ja ajaloolist“ (Episches und Geschichtliches), sisaldab 8 kaunis pikka laulu, millest nimetamisväärt „Surmasõnum“. Neus tähendab selle liigi kohta: „Veel vähem kui puhtjutustavate luuletuste hulk on nende arv, mida ajalooliseks võib tähistada. Mulle on tänini peaaegu ainult need tuntud, mis siia on asetatud.“

„Eesti rahvalaulude“ teine vihk, mis ilmus järgmisel aastal, on laulude arvult suurem ja rühmituselt mitmekesisem. Ta sisaldab üldse 49 laulu, mis jaotatud viide erirühma.

Esimese rühma moodustavad eelegilised laulud pealkirja all „Eleegilist“ (Elegisches). Siia on Neus koondanud kaheksa mitmesugust ilusat laulu, millel eelegiline kõlapõhi, nagu vaeslapse laulud, orjalaulud ja teised nende sarnased. Neid laulusid hindab ta väärtuslikumateks ja kirjutab sissejuhatavas märkuses järgmist: „Rahvaluule õrnemaiks õiteks on eelegiad, mis suuremalt jaolt naisterahvaste luuletatud ja väga hellad, vaiksest kurbusest hõõguvad.“ Soomlastel olevat Neusi arvates selliseid luuletusi palju vähem kui eestlastel.

Teine osa, koosnev kuuest laulust, on pühendatud rõõmule ja murele, pealkirja all „Laulu rõõm ja mure“ (Liedes Lust und Leid). Needki palad on ilusamaid laule Neusi kogus ja „kujutavad üsna selgesti eesti rahva vaimuelu“, nagu tähendab dr. K. A. Hermann Neusi elutööd hinnates ¹⁾).

Kolmas grupp — „Loodusest ja igapäevasest elust“ (Aus der Natur und dem Alltagsleben) — on iseloomustav eesti rahvalaulule, milles nii vähe looduselüürikat. Üksikute laulude sissejuhatuses on mõned meeolulised loodusekirjelduse read — ja see on peaaegu kõik. Lühikestes lausetes annavad vanad eesti rahvalaulikud looduse pildi. Võtame näite samas rühmituses esinevast laulust „Kevade“ :

Nüüd on kessa kevvadina
Talve rinnalt võerutanud,
Nurm iks nukkus neitsina,
Õitse urval uhkendamas.

Jetzt im Lenze hat das Brachfeld
Von der Brust entwöhnt den Winter,
Stattlich steht die Flur als Jungfrau,
Schimmernd in dem Schmuck der Knospen.

Looduselaulude vähesust eesti rahvaluules seletab Neus aga hoopis isemoodi. Tema arvates puuduvat eestlastel looduseilu tajumise oskus, sest nad kasutavat palju looduse saadusi oma elutarvete rahuldamiseks. Toodud väidet ei saa tänapäeva ega ka minevikupäevade seisukohalt tõelisena võtta, vaid ta osutub ebaõigeks. Laialdane kokkupuutumine loodusega ei või mingil tingimusel olla looduselaulude puudumise põhjuseks. Analoogiliselt peaksid siis vähest käsitlust leidma ka orjus, lein ja muud rahvaelu suuremad tegurid.

Nende 17 laulu hulgas on esitatud hea koguke ka vana-sõnu, mis sisult siia kuuluvad, nagu: kevadine vihm kosutab, sügisene vihm kaotab.

Neljandaks leiab teises vihus aset 11-laululine valik armastuselaule „Armastus ja kosimine“ (Liebe und Freierei). Selle lauludeseeria kohta tähendab raamatu autor järgmist: „Armastuselaulusid meile tuntud tähenduses omab eestlane vähe ja nendest on ainult mõned laiemalt levinud. Selle vastu on paljud kosjaviisid (Freierweisen) laialt tuntud ja sarnased soome omadega.“ Teiste hulgas on Neus siin toonud vanima eesti armastuselaulu „Jõrru, jõrru jooksa ma tulen“, mida peeti omal ajal nõiasõnadeks.

Viienda osana esitab ta 7 laulu, mille süžeeks on abi-eluga seotud nähtused. Siin leidub ka mitmesuguseid pulmalaulu, mida lauldakse pruudi ja peigmehe kodus. Rohkem tuntud lauludest oleks nimetada „Tere, tere, sajokenne“.

1) Dr. K. A. Hermann, „Eesti kirjanduse ajalugu“, lk. 376.

Kõik nad kannavad ühist pealkirja „Pulm, abielu, lapsearmastus“ (Hochzeit, Ehe, Kinderliebe). Nende laulude suhtes on Neus otsusele jõudnud, et neil on palju sarnasust soomlaste samalaadiliste lauludega.

Neusi rahvalaulude kolmas ning viimne vihk, mis 1852. aastal ilmus, on laulude arvult (29) kõige väiksem, aga siiski mitmeski suhtes huvitav.

Eeskätt leiavad siin aset „Sõjalaulud“ (Kriegslieder). Neus tähendab nende kohta: „Eesti sõjalaulud on suurelt jaolt enam-vähem eelegilisteks värvitud jutustused mundristumisest ja sõjamehe elu hädaohtudest ning raskustest. Esitatud on siin kolm ilusamat sõjalaulu, nagu „Sõa sõnum sõudemaies“, „Sõitsin suisa Soome silda“ ja „Sõuaksin ma sõan surra“.

Teises rühmas on ruumi antud „Pilke- ja naljalauludele“ (Hohn-, Spott- und Scherzlieder), mille tagavarast on esitatud kuus laulu.

Kolmandas selle vihu rühmas avaldab Neus laule, mis käsitlevad seltskondlikke lõbustusi. Nende viie laulu hulgas on kiigelaule, joomalaule, mõistatuselaule ja isegi muistseid ringimänge. Toetudes Gösekeni andmeile annab Neus „Seltskonna-elu laulude“ (Lieder der Geselligkeit) sissejuhatuses pikema kirjelduse vanade eestlaste pidudest ja lõbutsemistest, kus ta laulude iseloomustamiseks järgmist lausub: „Arvukad kiigelaulud sisaldavad ka võõraid aineid ja näivad mingist joobumisviisist hõõguvat.“ Ent missugused ained omad, missugused võõrad, seda ta lähemalt ei piiritle.

Neljas grupp — „Lastelaulud“ (Kinderlieder) — sisaldab kaheksa lastelaulu ja -mänge. Üks osa lauludest on lastele, teine osa aga laste eneste luuletatud. Laulude iseloomustamisel juhib ta tähelepanu nende üldilmelise suguluse peale sakslaste samasisuliste lauludega.

Viimases rühmas on esitatud 7 luuletust „Segalaulude“ (Vermischte Lieder) nime all. Siia on Neus iseenese ütluse järele kogunud laule, mis sisult ei kuulunud eelmistesse rühmitustesse või mis viimasel ajal on tuttavaks saanud või vastuoksa — tuhmunud, vanad. Nii leiab siin aset legend Jeesusest „Jeesus ulkus jõge pidi, püha Marja perve pidi“ ja veel mõned teised sarnased.

Kolmanda vihu lõppu on asetatud teated tarvitatud allikate kohta.

Nagu näeme, ei ole Neusi rahvalaulude kogu laulude arvult küll mitte just suur, kuid sisult siiski värvirikas ja mitmekesine. Ka tänapäeva rahvalaulu-harrastajale võib ta

veelgi palju huvitavat pakkuda, mitte üksi oma arhailise päritoluga, vaid eesti rahvalaulu varjundiküllase läbilõikega. Oma-aegses, peaaegu mitte esinevas eesti kirjanduses oli ta kandvaks põhisambaks ning, eriti oma kriitilise sissejuhatusega, eesti arenemisteel rahvusliku suuna rajamisel mõjuvaks teguriks.

Peale selle aitas ta saksakeelsete tõlgete kaudu eestlaste vaimuvara näidata laiemale hulkadele ja seega lugupidamist kasvatada põlatud orirahva vastu.

Kuidas Neusi tööd kriitiliselt hinnati, seda näitavad järgmised tsitaadid. Soome folklorist August Ahlquist kirjutab 1858. aastal „Suomi's“ muu seas: „Neusil ei näi korraldamisandi olevat, mis ei lase nagu aimata, kuhu iga pala kuulub, seda andi, mille poolest Lönnot peaaegu täiuseni oli varustatud. Neus ei näi püüdvat tervikule ega oska teisenditega muud midagi teha, kui neid sama pealkirja all üksteise järele ritta seada. Keel on kirju ja mitmekesine, seda mööda, kelle poolt ja kus kohal teatav laul on üles tähendatud.“ Hoopis teistmoodi hindab Neusi tööd aga Russwurm, Neusi järglane Haapsalu kreiskooli inspektorina, kes tähendab: „Mitu tööd, mis Neus uurinud ja teinud, on aja jooksul vananenud. Üks vaimutöö aga — „Eesti rahvalaulud“ — jääb, niikaua kui eesti keel elab ja teadus rahvalauludest rahva elu ja iseloomu uurib. Nagu see kadumata, nõnda kustumata kestab ka Neusi nimi.“

Eesti ajaloolane Villem Reiman kirjutab: „Alguskirja muutmise läbi on laulude tõsine kuju segatud ja teaduslik kindlus mitmes kohas vankuma lõõnud. Et laulud kõige vanemad, mis korjatud, siis jäävad nad sest hoolimata üli tähtsaks uurijale.“

Nii on veel mitmed, nagu Sjögren ja teised, Neusi kohta arvustavaid ridu avaldanud. Peab tähendama, et arvustajate väidetes on põhjendatud väiteid, kuid siiski ka sääraseid, mis visatud kergel käel. Nii näiteks August Ahlquisti nurisemine laulude ebaõige liigitamise kohta ei ole kuigi põhjendatud. Laulu kuuluvuse piiritlemisel ei ole alati sugugi üks võimalus, vaid tihtigi rohkem, sest on ju laule, mille sisus esineb mitu joont. Näiteks „Salme laul“, mille Neus on asetanud rühma „Mälestusi paganus-est“ ja seda kaunis õigesti teinud. Kuid ei oleks sugugi eksimus, kui see laul oleks aset leidnud kosja- või koguni pulmalaulude hulgas, sest laulus on üsna palju juttu ka kosimisest. Ja nii ei või siis järjestust, millega vahest päri ei saa olla, alati sugugi puuduseks lugeda.

Mis alguskirja muutmisse puutub, siis on selle pahega varustatud olnud enamik vanemaid ja vist praeguseidki rahvaluule korjajaid. Mis aga eriti Neusisse puutub, siis peab tähendama, et üldse keeleline külg tema töodes osutub nõrgemaks. Oma kirjades pöördub ta tihti keeleliste küsimustega Kreutzwaldi poole seletuse saamiseks. Temal kui rahvuselt muulasel ei ole parima tahtmise peale vaatamata seda alateadlikku instinkti, mis keele peenusi aimab; sellest siis ta nõrkus ja ebajärjekindlus.

Neusi teistest töödest eesti folkloori alal on tähtsam, nagu eespool juba mainitud, „Mythische und magische Lieder der Esthen“, mille ta Kreutzwaldiga ühes toimetas. Tema redigeeris käsikirja ja valmistas üksikud tõlked ning seletavad märkused, kuna muu eest hoolitses Kreutzwald.

Mis puutub Neusi töödesse, mis ei kuulu eesti kirjan-
dusse, nagu tõlked Tacitusest ja muud, siis nende juures lähemalt peatuda ei ole käesolevate ridade ülesanne.

* * *

Ajaratas on veerenud; neist päevist, kus teotses Neus, lahutab meid aastakümnete kuristik. Võrratult on muutunud eesti elu. Selleaegsete tegelaste, Kreutzwaldi ja teiste pilvepealsed unistuseudud on tõeks selginud: Kalev on koju jõudnud ja orirahvast on saanud kuningrahvas. Eesti ajalukku on ilmunud palju uusi lehekülgi, maapinnale on kerkinud hulk nende loojate kalme. Ajatuulte puhangud matavad vanemaid haudu unustusehangedesse. Ometi puhkavad neiski kalmudes koolnud, kelles kord tuksus soe süda eesti rahva ja tema saatuse vastu.

Veebruar, 1926.

Arno Raag.

Eestlaste vabaduse järkjärguline kokku- varisemine keskajal.

2

III.

Siseriiklik olukord.

Tõuseb küsimus: kuidas kujunes tegelikult nendes poliitilistes ja usulis-kiriklikes raamidest ning oludes sel ülemineku-ajal siseriiklik olukord siin maal?

Kogu Liivimaa oli pühendatud Neitsi Maarjale, olles Maarjamaaks (L. H. VI, 4; XIX, 7). Paavst võttis ta pühä

Peetruse ja enese otsekohese kaitse alla ning omanduseks, määrates, et ta ühelegi teisele võimule ei tohi alistuda (U. B. 45 ja 149). Seda asjalugu tuletati tihti meelde (v. näit. U. B. 584, 586, 661). Me nägime ka, et tüli- taanlaste ja sakslaste vahel võttis paavsti saadik ka tüli- alused taani maakohad paavsti otsekohese valitsuse alla. Paavst Innocentius III kuulutas 20. II. 1213 (U. B. 26) Riia kiriku vabaks metropoliidi võimu alt, kuni ta üldkiriku- kogul selle kohta midagi kindlamat otsustab. Paavst Hono- rius III lubas esmalt 26. IV. 1217 Magdeburgi peapiisko- pile Albertile alistada oma metropolitaanvõimule tema poolt pööratavad maakohad Liivimaal (Potthast, Regesta ponti- ficum Romanorum, II, lk. 2080 nr. 5532 a; U. B. III, 42 a). 30. IX. 1217 (U. B. 40) volitas paavst Riia piiskopi asu- tama ristiusu levimisel uusi piiskopkondi ja uusi piiskoppe ametisse seadma. 30. IV. 1218 keelas paavst Breemeni peapiiskopile ristiõdijate sõitu Liivimaale takistada (U. B. 41). 26. X. 1219 (U. B. 44) keelas ta korduvalt Breemeni doom- kapiitlile ja veelgi uuesti Breemeni peapiiskopile ning kapiitlile 21. XII. 1223 (U. B. 27) Liivimaa kirikut oma metropolitaanõigusele alistada katsuda. 28. X. 1219 võttis ta Liivimaa kiriku ja piiskopi püha Peetruse ja enese kaitse alla (U. B. 45) ja 21. XII. 1223 seletab ta Breemeni peapiiskopile ja kapiitlile, et Liivimaa kirikud alluvad otse- teed paavstile.

Vahepeal oli piiskopp Albert soovi avaldanud ise Liivi- maa peapiiskopiks ja metropoliidiks saada, kuid Honorius seletab 7. XI. 1219 (U. B. 47), et kõiki olusid läbi kaaludes ei pea ta seda Liivimaa kirikule veel mitte tulusaks (id nondum expedire Livoniensi ecclesie arbitantes), ja lükkab palve täitmise edasi. Olud Liivimaal ja Liivimaa kirikus olid siis ju tõepoolest kujunemata ja kindlusetu. Juba oli Taani kuninga poole pöördunud abi palumisega eestlaste vastu ja temale lubatud alistatavat maad oma riigiga ja selle kirikuga ühendada.

Kirjas 19. XI. 1225 saadik Willem'ile jättis Honorius III ka metropoolkonna asutamise küsimuse Liivimaal saadiku hoolde. Kuna tüli taanlaste ja sakslaste vahel suureks läks, ei võinud legaati juba selle pärast Liivimaa kiriku metropolitaanvõimu küsimust lõplikult lahendada, sest tuli ju sellega ka kohe küsimus lahendada, kui kaugele pidi siis Riia peapiiskopi kiriklik metropolitaanvõim ulatuma. Taani maakondade Tallinna ja Viru piiskopid allusid Taani Lündi peapiiskopile. Ka pidi saadikul paavsti huvide koha- selt küsimus tõusma: kas on see tarvilik ja soovitav, et

Liivimaa kiriku eesotsas seisaks metropoliit, kuna need maad ju otseteed paavstile peavad alluma. Asi jäi nii, kuis ta oli, kuni 1246. aastani.

Piiskoppidele pidi ordu alluma. Määrus, et Mõõgavendade-ordu peab alluma Riia piiskopile ja teistele piiskoppidele, niisamuti kõik, mis kiriku ja vastristitute vabadesse puutub, pidi maksma jääma ka Liivi Saksa ordu kohta (U. B. 149), kui Mõõgavendade-ordu jäänused ühinesid Saksa ordu Liivi osaga. Idamaal muhameedlaste vastu võitlevail rüütliordudel olid aga suured eesõigused. Ka Saksa ordule oli paavst Honorius III (1216—1227) suuri eesõigusi annud, muu seas, et nad on piiskoppidest olenematud; paavst ise on nende protektor, on ordu piiskopp, keegi ei tohi ilma paavsti ülesandeta neid oma kohtu ette kutsuda, laenumehet vannet nõuda ega neid kirikuvande alla panna. Ordu moodustas nagu oma ette kiriku ja riigi (v. J. Clausen, Papst Honorius III, 1895, Bonn, lk. 273). Umbes samale seisukorrale jäi Saksa ordu ka Preisimaale asudes. Selle ordu haru Liivis pidi aga, nagu öeldud, seaduse järele piiskoppidele alluma. Aga juba Mõõgavendade-ordu oli piiskoppidest sõltumatust nõudnud ja enam-vähem maaisandaks saanud ordule jäetud maa-alal. Arusaadav on, et eespool-mainitud olukorra tõttu hakkas Liivi Saksa ordu enesele veel enam sõltumatust nõudma ja pärastpoole koguni püüdma peapiiskoppi ja piiskoppe enesest sõltuvaks teha. Paavstid jäid esmalt Liivimaal alguses maksma pandud seadusliku korra juurde. Liivimaa eesotsas seisid piiskopid; need olid ka ristisõdijate juhid, isegi ristisõjast osavõtmisest lunastamise rahad olid piiskopi resp. peapiiskopi käsutada, kuni peapiiskopp 1251. a. lepingus orduga sellele õiguse jättis lunastusraha korjata (U. B. 218). Veel 1264 pidi ordumeister tunnustama peapiiskopi ja piiskoppide jurisdiktsiooni enese ja orduvendade kohta, nagu paavst seda ka Mõõgavendade-ordu ja Saksa ordu ühinemise puhul oli kinnitanud (U. B. 2745).

Piiskoppidele, kellele pidi ordu Liivimaal seaduse järele alluma, allusid pärismaalased-vastristitud, olles nendes kiriklikes ja poliitilistes raamides täisõiguslised kiriku liikmed ning alamad. Piiskoppidel oli Liivimaal ka ilmlik võim, mispärast juba piiskopp Albert ja siis ka mõned teised ennast keisriilt kinnitada lasksid püha Rooma riigi vürstideks. Paavstide ja ka mõne keisri esialgne ideaal oli: piiskopid ja vastristitud kuuluvad ühte kui ülemad ja vabad alamad, moodustades nii mõõduandva üksuse. Piiskopp ühes vaimulikkudega ja rahvas (episcopus, capitulum resp. clerus et populus, näit. Osiliensis etc.) olid veel kaua

paavstide silmis ning seepärast ka kirjades paavstidele, mis neilt abi otsisid, kaks mõduandvat peategurit (v. näit. U. B. 578, 584, 586 j. t.). Paavstid olid nimelt veendu-

Joon. 2. Paavst Honorius III.

(Onuphrius Panviniuse käsikirja järele Müncheneri riigiraamatukogus,
Cod. lat. mon. 157, fol. 206r.)

nud, et seesuguse korra maksvusel saab ristiusk kõige paremini sel maal levida ja siis ka püsima jääda. See oli paavstidele aga peaasjaks. Sellepärast korraldasid nad ka ristiõdasid Liivimaale esmalt just vastristitute kaitseks (v. U. B. 12, 144, 167, 174, 183).

Selle oma ideaali teostamisele kutsusid paavstid (ja mõned keisrid), vastupidiseid püüdeid ja nähtusi maha suruda katsudes, nagu meile mitmed säilinud kirjad ja dokumendid näitavad. Oma kirjas 3. I. 1225 (U. B. 71) Liivi ja Preisi noorkristlastele (ad fidem Christi conversis) võtab Honorius III nad Peetruse ja enese kaitse alla, et nad oma vabaduse osalisteks jääksid ja ainult Kristusele kuuluksid, alludes Rooma kiriku sõnakuulmisele. Oleks ju väga ebaõiglane, kui ristiusk pöördumise järel nende seisukord, milles nad uskmatuina olid, nüüd halveneks. Honorius III teeb ülesandeks oma saadikule Liivimaal vastristituid Rooma kiriku erilise kaitse all hoida ja kõigile, kes pöörduvad, täielikku vabadust (libertatem plenariam) lubada. Tuleb vastuvaieldemata tagandada kõik foogtid, kes seda mõõda ei toimetata ja vastristituid koormavad, ja tuleb hoolitseda, et sääraseid vastristitute juurde enam ei seataks (Livonica 12). Juba enne (8. II. 1222) oli see paavst Seloonia piiskopile ja Väinasuu (Dünamünde) kloostri ülemale ning vanemale kohuseks teinud sammusi astuda, et mõõgavendade julm omavoli, kes vastristituid tülitavad, hirmutavad ja nende vara omale kisuvad, isegi kaelakohtuliku kohtumõistmise omavoliliselt eneste kätte on kiskunud, sedamaid lõpeks, kui tarvis, kirikukari läbi ordurüütleid sõnakuulmisele sundides (Livonica 6).

Gregorius IX seletab oma kirjas 5. V. 1227 ristiusk pöördunuile, et nad on kutsutud Jumala laste vabadusele, nad on uuesti sündinud veest ja Pühast Vaimust; kus aga Vaim on, peab olema vabadus, ja oleks väga ebasünnis, kui nad oleksid halvemais tingimuses ristiusk pöördunult (conversi ad fidem) kui siis, kui nad olid uskmatud (infideles), kuna apostli sõnade järele nendele, kes Jumalat armastavad, kõik peab heaks tulema. Sellepärast võtab paavst vastristitute isikud ja kõik, kes veel nendel maadel pöörduvad, püha Peetruse ja paavsti kaitse alla, määrates, et nad oma vabadusse jäädes kuuluksid ainult Kristusele ja alluksid Rooma kiriku sõnakuulmisele (U. B. 97, v. ka 144). Seesama paavst kutsus 1234 teiste hulgas Mõõgavendade-ordu meistri ning rüütli enese ette, et need aru annaksid muu seas oma vägivalla-tegudest (kurelaste suhtes) vastristitute vastu, keda nad on orjastanud, olles ras-

kemaks pahanduseks ja komistuseks (scandalum) niihästi teistele vastristituile kui ka paganaile, keda tuleb ristiisku pöörata. Nad on kurelastelt nendega seaduslikult tehtud lepingukirja vägisi ära võtnud ja siis ülekohtusel viisil

Joon. 3. Paavst Gregorius IX.

(Cod. lat. mon. 157, fol. 218^r järele.)

sõda alustanud ning ilmsüüta verd valanud. Nad on ka muidu vastristituile suurt ülekohtu teinud, maid, omandusi ja muud vara vägivaldselt oma kätte kiskunud. Kõik see takistab nendes maades ristiusu-asja (fidei negotium) ja on usule kahjuks (fidei detrimentum, Livonica 20 ja 21, 10, 42). Ka Riia piiskopi Nikolai on paavst kaebealusena ette kutsumud, ja juba oma kirjas 5. II. 1232 annab paavst oma saadikule juhtnööre Riia piiskopi vastu, kes noort ristiusu-istandust oma orjusele on alistanud, mis ristiusku pööratavaid paganaid hirmuga täidab ja pöördunuid usu mahajätmisele (ad apostasiam, U. B. 123) avatleb. Kirjas oma saadikule Villemile (8. III. 1238) teeb Gregorius IX saadikule kohuseks kaitsta vastristituid, keda Saksa ordu ja ka mõned teised vaimulikud ja ilmlikud isikud püüavad orjastada ja neile ei taha lubada vabalt oma vara omada, unustades, et Kristuse usklikeks ei ole vastristitud enam ümmardaja lapsed, vaid vaba ema lapsed, keda Jumala ainusündinud poeg vabastas patuikkest. Saadik peab kindlasti hoolitsema, et vastristitutega nii ümber ei käidaks, et nad Kristuse märgiga märgitudena mitte halvemas seisukorras ei oleks kui siis, kui nad kuradi liikmed olid (U. B. 157). Et ristiusu levimist hõlbustada ja ristiusule pöördumist õhutada, teeb ta määruse, et kui keegi sulastest, orjastest või teatavas sõltuvuses olijaist ristiusku pöördub, siis nende vaimulikud või ilmlikud isandad nendele mõnda orjuse kergendust peavad andma ja võimaldama kirikliku usuelu nõuete täitmist (U. B. 158).

Ka keiser Friedrich II on (umbes 1232. a., v. U. B. 112) seletanud nende maade vastristitute suhtes, et oleks jõe seisukord, kui vabadus läheks usu läbi kaduma ja muutuks orjuseks. Ta võtab seepärast kõik noorkristlased tervikuna ja üksikult ühes kõige nende varandusega oma ja riigi erilise kaitse alla, neile jättes jäädavalt (perpetuo) vabaduse ja õigused (immunitates); mis neil enne ristiusku pöördumist olnud. Ta vabastab nad igasugusest alluvusest kuningatele, hertsogitele, vürstidele, krahvidele ja teistele magnaatidele. Nad alluvad ainult päha ema, kiriku, ja Rooma riigi valitsusele, nagu teisedki riigi vabad elanikud.

Peaaegu nendesamade sõnadega tunnustab ka Rooma kuningas Rudolf vastristitute vabadust ja võtab nad erilise kaitse alla ühes nende varandusega (umbes 1274. v. U. B. VI. 2750)¹⁾.

1) Vanemad dokumendid, mis meie arhiivides leiduvad, on peaaegselt omandusekirjad, õigusekirjad ja eesõigusekirjad, sest et need kõige

2. 13. aastasaja keskpaiga ümber hakkas iseäranis paavst Aleksander IV ordu Liivimaal soodustama ja eesõigustama, isegi vahekorras piiskoppidega, paralüseerides piiskoppide voli ja õigusi ordu üle. Piiskopid ei tohi ordu suhtes omale suuremaid õigusi nõuda, kui nende eelkäijatel olnud, ega tohi survet avaldada ordu peale (U. B. VI, 2738). Ordule antakse soodustusi ja eesõigusi jurisdiktsiooni, absoluutsiooni ja kirikuvande alal (v. näit. U. B. 295, 303, 306, 307, 333, 335, 339, 349), soodustusi majanduslikul alal (näit. U. B. 302). Paavst kindlustab ordule kõiksuguseid maid (U. B. 345, 346, 347). Alalõpmata kutsub paavst ristosõjale, vahel ordu ja usklikkude kaitseks Liivimaal (näit. U. B. 326, 355, 359), sagedasti just ordu enese kaitseks (näit. U. B. 325, 360). Ristosõja kuulutajad pangu ordu soovisid tähele (näit. U. B. 310, 314). Ristosõitjad teotsegu ordu nõu ja soovi järele (näit. U. B. 325, 353, 355). Ka piiskopid toetagu kõigi oma laenumeestega ordusõdasid (näit. U. B. 350).

tähtsamad olid oma õiguste ja eesõiguste maksmapanekul ja kaitsmisel. Ka ordu ja piiskopid opereerisid omavahelistes tülides ja võitlustes alata seesuguste paavsti (ja keisri) antud kirjadega. Oleks huvitav olnud, kui ka pärismaalased nendele ehk nende kohta paavstide ja keisrite poolt antud eespool-nimetatud vabadus-kindlustuskirju oleksid alal hoidnud ja nendega opereerinud orjastamisaegadel. Ei või ütelda, et ordule saadetud paavstide kirjad, milledega nemad siis võimsasti opereerisid, sisuliselt ja vormiliselt alati kindlamakujulised olid, vahel pigemini vastupidi.

On andmeid, et näit. kurelased ja saarlased paavsti ees katseid tegid sel kombel opereerida. Kuid kurelastelt võtsid ordumehed kohe alguses äraandliku vägivallaga ühe lepingukirja ära, millele kurelased õigusega tugestid. On ka rohkesti teateid alal hoidunud, et ordu püüab vaenu korral isegi piiskoppide saadikuid takistada paavsti juurde pääsemast. Pärast tuli ette, et ka vasallid võtsid pärismaalastelt juhtuval korral neil olevaid õiguse- või omandusekirju ära, pärastpoole näit. n. n. vabadelt talupoegadelt, või aga muutsid vanad kirjad enese poolt antud kirjade vastu ümber, mis vähemal määral õigusi kindlustasid või endisi õigusi kärpisid.

Paavstide ja keisrite eespool-nimetatud kirjad olid üldist laadi ja maksid kõikide kohta. Üldise korra muutusel ei saanud aga üksikud isikud nendega ka enam opereerida: arvesse võeti siis paremal juhtumisel ainult veel õigusekirju, mille üks või teine oli „isandalt“ kuidagi saanud just enese kohta.

Seesugusest olukorrast selgub, kui raske pidi pärismaalastel olema mõnda vabaduse-kindlustuskirja oma kätte saada, seda alal hoida ja sellega opereerida, iseäranis pärastisel orjuseajal.

Paavstide ja keisrite esildatud vabaduse- ja omanduse-kindlustuskirju arvesse võttes tõuseb aga küsimus: kas ei esine pärastise orduaja olukord sel valgustusel lausa paavstide ja keisrite antud seaduse rikkumise tähe all? Pärismaalaste vabaduse- ja omanduse-kindlustuskirju ei ole ju paavstid (ja keisrid) vormiliselt kunagi tühistanud, kuigi nad vähehaaval muutunud olukorraga vaikides leppisid.

Peapõhjus, mispärast paavstid hakkasid ordu alluvusest piiskoppidele vabastama ja ordu nii eesõigustama, oli küll nende veendumus, et ilma orduta ei saaks ristiusu kirik siin maal püsima jääda (v. näit. U. B. 355, 358).

Säärasele ordu eesõigustamisele mõjus teataval määral kaasa vahest ka üks teine kaalutlus: 1246. a. 9. I. (U. B. 188) nimetas paavst Innocentius IV Albert Suerbeeri Preisi ja Liivimaa peapiiskopiks, kel neis maades aga veel piis-

Joon. 4. Keiser Friedrich II-se marmorkuju Capua linnas. (Weisser'i „Bilderatlas'e“ järele.)

Joon. 5. Kuningas Rudolf Habsburgi pitser. (Weisser'i „Bilderatlas'e“ järele.)

kopkondagi ei olnud, mispärast ta ühtlasi ka paavsti legaadiks neile maadele määratakse. Ta võib oma soovi järele ühe vabaneva piiskopkonna omale peapiiskopkonnaks ning asukohaks valida. Preisi ordu ei soovinud Preisimaale metropoliiti, kes tema algusest peale piiramata õigusi oleks ehk tahtnud piirama hakata. 1253. a. lõpul vabanes Riia piiskopkond ja Albert Suerbeer valib selle oma metropoliitkonna keskkohaks. Paavst Aleksander IV kinnitab 20. I. 1255 ta selle koha peale, ühtlasi juurde lisades, et seejuures Rooma kiriku ja armastatud poegade Saksa püha Maarja hospitali ordu meistri ning vendade õigused peavad kõiges ning alati puutumata jääma (U. B. 279). Seda viimast tingimust ei olnud endise paavsti Innocentius IV nimetus-

kirjas isegi Preisimaa kohta mitte, veel vähem oleks sellest Liivimaa suhtes juttu võinud olla. 31. III. 1255 (U. B. 282) kinnitab seesama Aleksander IV metropolitaankonna piirid, kusjuures imelikul viisil esineb Saaremaa, Tartu, Kuramaa, 4 Preisimaa, Ruteenia ja Versoovia piiskopkonna hulgas, mis selle metropolitaankonna peavad moodustama, ka Viru piiskopkond, mis ometigi Taanile pidi alluma ja 1248. a. 24. II. Innocentius IV poolt Lundi peapiiskopi omaks ka oli kinnitatud. Innocentius IV-da määrusest hoolimata oli peapiiskopp Albert 1247. a. nimetanud Viru piiskopiks munga Dietrich'i. See kandis ka Viru piiskopi nime, täites välismaal kuni 1272. a. kohalikkude piiskoppide aset, aga Virumaale ei ole ta nähtavasti ülepea mitte pääsenud (v. Bunge, Livland die Wiege der Deutschen Weibischöfe, Leipzig, 1875, lk. 47 jj.). Ka selles kirjas sisaldub eritähendus, et kõige selle juures peavad kõiges ning alati puutumata jääma Rooma kiriku ja ordumeistri ning ordudevendade õigused.

Nii näeme, et ordu õiguste rõhutamine ja ordu soodustamine ning eesõigustamine algas samal ajal, kui Riiga peapiiskopp ametisse sai. Kuigi Aleksander IV-ndat ülepea ordude-sõbraliseks paavstiks peetakse (v. F. Tenkhoff, Papst Alexander IV, Paderborn, 1907, lk. 241), peab siiski oletama, et see ühtelangemine ei ole siin seletatav mitte ainult paavsti ordusõbralikkusega ega olnud ka päris juhusline, vaid et mõlemate sündmuste vahel oli veel eriline sisemine side: tasakaaluks peapiiskopile, kellele kogu maa kiriklikus suhtes (ja sellega teatavas mõttes ka üldises suhtes) nüüd pidi alluma, hakati nüüd ka ordu seisukohta eriliselt kindlustama ja eesõigustama, kuna ju, nagu nägime, ka selguma hakkas, et ilma orduta võib ristiusuliste valitsus eestlaste, kurelaste ja semgallide seas vaevalt püsima jääda. Paavst soovis ju, et Maarjamaa temale otsefeed alluks ja et sellepärast peapiiskopp mitte liiga iseseisvaks ei saaks. Muidugi ei võinud paavstid ka kuidagi selle poolt olla, et ordu omakorda piiskopid ja peapiiskopi enesele alistaks. Kui lugu nüikaugemale hakkas jõudma, katsusid paavstid muidugi ka ordu ülekaalu piirata.

Kui ainult Aleksander IV-nda ordusõbralikkus oleks ordu eesõigustamise põhjuseks olnud, siis oleks pärast Aleksander IV-ndat († 1261. a.) lugu ses suhtes jälle võinud muutuda. Selle asemel näeme aga, et näit. ka Gregorius X kõigile prelaatidele 21. VII. 1271 käsu annab Saksa ordu eesõiguste bullasid heatahtlikult vastu võtta ja nende järele käia (U. B. 424). Säärane paavstide seisukoha-

võtmise kestab ikka edasi ja hakkab siis jälle muutuma peapiiskopi ning piiskoppide kasuks, kui ordu hakkas juba täie auruga kõike valitsust oma kätte kiskuma, tarvitades sealjuures hoolimata vägivalda peapiiskopi ning piiskoppide vastu. Paavstide seesuguse seisukoha-võtmisega on osalt seletatav, et ühelt poolt Liivi ordu võim paisus, teiselt poolt aga Liivimaa valitsusekord siiski teataval dualistlikul alusel kujunes.

3. Paavstide seisukoht vastristitute kohta jäi ka nüüd veel, vähemalt teoreetiliselt, enam-vähem samaks, nagu ta siitsaadik oli olnud, ainult, et nüüd ka ordu tunnustatud maaisanda seisukoha omandas ja mõõduandvad peategurid paavstide silmis olid piiskopid ning ordu kui ülemad ja pärismaalased kui vabad alamad. Õiguslikult pidid maaisandate (terrae domini) kõrval seisma, neile alludes, maavanemad (seniores terrae); v. näit. rahuleping saarlastega (U. B. 285). Võitlustes ja tüldes ordu ja piiskoppide vahel tõstetakse paavsti ees, veendumuses, et see tema käsu vastu käib, ikka jälle muu seas kaebust, et ordu türanniseerib vastristituid, mille tõttu ta paganaid või paganuse poole hoidjaid pöördumisest ära hirmutab või isegi ristiusu mahajätmiseks põhjust annab, püüdes kogu Liivimaad oma ikke ning orjuse alla heita, hoolimata sellest, et see on püha Peetruse omandus; v. U. B. 577, 584, 385, 586 (a. 1299); 661 (a. 1318); 676 (a. 1320); 700 (a. 1324); 778 (a. 1336).

Tegelikult olid ordu võimu paisumisel Liivimaal eestlaste kohta soovimata ja viimaks traagilised tagajärjed: ta mõjus kaasa eestlaste vabaduse ja õiguste hävitamisele.

IV.

Eestlaste elujärg.

Edasi vaatleme eestlaste elujärge sõjalise ja sisemise kaitse suhtes, kohtumõistmise poolest, majandusliku ja sotsiaalse elu suhtes, et selgusele jõuda, kui palju või vähe neil tegelikult vabadust oli ja mis sihis muutus arenes.

Rahuaeg, mida Läti Hindrek ülistama ruttas, oli üürrike ja ajutine. Ka välistest vaenlastest ja sõdadest nendega polnud puudu ei omal maal ega väljaspool. Peetakse ka röövretki, peaaegu pärismaalaste endiste meetodite järele: rutuliselt sisse tungides laastatakse ning röövitakse maa puupaljaks; paremaks röövretke põhjuseks võib siinjuures osutada asjaolu, et võõras maakond ei olnud veel kunagi enne laastatud (v. näit. Hoeneke kroonika, lk. 17, 19, 35, 36, 37).

Eestlased, nagu teisedki rahvad, andsid sakslastele sõdadeks abivägesid, kes esmalt erirühmadena, küll vististi oma eneste vanematega eesotsas, sakslaste ülemjuhatuse all võitlesid. Saarlaslega 1255. a. tehtud rahulepingu järele kohustatakse näit. saarlasi ordu sõjakäikudest osa võtma, talvel oma ratsaväega, suvel oma laevadega, kaastegevad olles orduga kõikide vastu, kes vägivaldselt ja ülekohtuselt ordule kallale kipuvad (U. B. 285).

Eestlaste abivägedel oli sakslaste sõjaväes, kurelaste abivägede kõrval, suur, vahel otsustav tähendus (v. Riimikroonika, rida 826 j.; ka Durbeni lahingu kirjelduses). Paistab, et eestlastele olid sõjakäigud, iseäranis ehk röövetked, meeltemööda.

Ka omavahelistest sõdadest ordu ja piiskopi vahel pidid pärismaalased osa võtma või selle all kannatama.

Sõjalise kaitse alal etendasid eestlaste juures teatavasti maalinnad suurt osa. Kuidas oli maalinnadega lugu sel ülemineku-ajajärgul? Kas kõik hävisid võitlustes kuni 1227. a. või kisti pärast maha ja jäid parandamata ning tarvitamata?

Me tõime juba Läti Hindreku kroonikast koha XXIX, 1, kus kirjeldatakse olukorda pärast lõpprahu tegemist muu seas sõnadega: „Ja eestlased tulid välja oma maalinnadest — kantsidest (de castris suis), ehitasid jälle üles oma ärapõletatud külad ja oma kirikud...“ Tähendab, oli veel ka hävimata maalinnu, mis varju andsid. Et sakslased neid oleksid nüüd maha kiskunud või koguni käskinud eestlastel enestel maha kiskuda, ei ole tolleaegses seisukorras mitte mõeldav. Esmalt kadusid Eesti maalinnad ainult seal, kus sakslased nad oma lossideks muutsid või oma lossid asemele ehitasid, nagu Tallinnas, Otepäas, Viljandis, Tartus j. m. Lossid ehitasid sel ajal omale aga ainult maa-isandid, tähendab piiskopid ja ordu, mitte aga veel vasallid. Ka 1284. a. kirjas, kus saarlaste tublisti raskendatud kohused piiskopi poolt fikseeritakse, esinevad ikkagi ainult kiriku lossid (castra ecclesiae, U. B. 490). Pärastki tohtisid vasallid ainult maa-isandate loaga omale kivi-lossisid ehitada. Varemad vasallide lossid on alles 14. aastasajal ehitatud, nagu näit. Rõngu (vahest 1340. a. ehitatud), Puhja ja teised.

Maa-isandid jõudsid varakult otsusele, et ristiusu vaenlaste naabruskonda ehitatud lossid väga kasulikud on ristiusu vaenlaste taltsutamiseks Liivimaal, nagu Riia piiskopp Nikolaus sellest räägib oma kirjas 19. IV. 1239 (U. B. 163). Paavst Gregorius IX kirjutab 19. II. 1236

oma legaadile Villem'ile, ta manitsegu piiskoppisid, kel on juba kindlad kohad, ordut, kel enda omandused ja lossid, Riia kodanikke, kel oma linn, ja vastristituid, kel on teatav kaitse kantsidest (qui per munimen castrorum aliquam tutelam habere noscuntur), et nad risticõdijate abiga ehitaksid kindlustatud kohti (munitiones) neile vastristituile kaitseks (pro neophytis), kellele paganad rahu ei anna (U. B. 144). Kas vastristituid pidasid kõnesolevad kantsid ja ehitatavad kindlustused ise oma käes või nad olid maa-isandate käes, igatahes pidid nad selle paavsti kirja mõttes esimesel joonel vastristituile kaitseks olema paganate vastu. Ühtlasi näeme, kuidas ainult ühendatud jõul, pealegi risticõdijate abiga, võimalikuks peetakse kindlustusi ehitada. Losside kaitseks lubas Moodena Villem piiskopile risticõdijaid võtta 10 päeva jooksul pärast nende jõudmist Väinasuho, kuni 10 vabatahtlikku nendest; selle järele võisid ka praost, ordumeister ja kodanikud võtta vabatahtlikke oma lossidesse ja töödele (U. B. 83). 1226. a. lubas Honorius III ordule risticõdijaid lossi kaitseks võtta, kui nad nõus on (U. B. 91). 1238. a. teevad Saaremaa piiskopp Heinrich ja Saksa ordu lepingu, mille järele piiskopp ja ordu ühisel jõul ja nõul Lihula ühes aleviga (suburbium) ehitavad ja oma keskel siis jaotavad ning varustavad (U. B. 156). Kuramaa piiskopi kirjas 20. XI. 1259 mainitakse, et lossi ehitavad palgatud sulased (servi conducticii, U. B. 343). Aleksander IV-nda kirjast 9. II. 1258 kuuleme, et ordu lossisid ja kindlustusi tahavad neilt vägisi ära võtta mitte ainult paganad, vaid ka palju muid kõlvatuid inimesi. Paavst lubab neile lossisid, mis nad Jumala ja kiriku auks enese käes peavad, igaühe vastu kaitsta, sest et usuasi (negotium fidei) muidu kahju saaks (U. B. 319). See paavsti kiri oli tingitud küll piiskoppide ja ordu omavahelisest suhtest. Vahest nõudsid peapiiskopp ja piiskopid kõigi tähtsamate losside suhtes enesele teatavat maa-isanda ülevaatuse- ehk omanduse-õigust (v. ka U. B. 83), mis siis ordu kaebuste tõttu paavsti mainitud kirja esile kutsus. Aleksander IV määras risticõdade eesmärgiks ka ordulosside kaitsmist ja nõudis, et piiskopid oma laenumestega ning alamatega aidaku ka ordule soodsaid kindlustusi ehitada vaenlaste jultumuse vastu (contra insultum hostium, U. B. 350).

Kui sakslastel viimaks korda läks suure mitmeaastase jõupingutuse järel kurelasi jälle alla heita, võeti rahulepingusse muu seas määrus, et need, kes ristiusust on taganenud, peavad siis, kui ordu paganate vastu lossi (ein

hus) ehitab, üks kuu seal omal kulul teenima (U. B. 405, a. 1267). Semgallisid kohustab 1272. aasta leping lossi ehituse- ja teedetegemis-töödele (U. B. 430).

Nii näeme, et sel ajal oli lossisid ainult piiskoppidel ja ordul, et neid ei olnud veel mitte iseäranis palju, nad pidid esmalt vastristituile kaitset andma, siis aga kõige pealt ordule, et nende ehitamine oli veel suurte raskustega ühenduses. Pärismaalaste omad kantsid etendasid veel teatavat osa. Kurelastel oli veel 1260—1267 palju kantsisid, mida ordul tuli suurte jõupingutustega vallata ning siis ära põletada (v. Riimikroonika). Selle aja sõjas saarlastega nimetab Riimikroonika (rida 6196 jj.) „hagen Carmele“, tähendab arvatavasti küll Kaarma maalinna¹⁾. 1343. a., peale Tallinna õnnetut lahingut, tegid harjulased (Hoeneke resp. Renner'i teatel) „twe hagen“ ja saarlased ühe (Maapensaare resp. Maapersaare — Luiga, lk. 123). Et Kaarma ja Maapersaare on maalinnad, võib oletada, et ka ligemalt tähendamata harjulaste kindlustused olid vahest rutuliselt puukaitsega varustatud vanad maalinnad.

1345. a. rahulepingus kohustati saarlasi oma tugev Maapersaare kindlus maani maha lõhkuma (nüüdsetes Pamma metsades — Kooljamäed, Karja kihelkonnas). Säärasest nõudmisest ei ole varema aja kohta midagi kuulda. Sellest ajast peale ei ole Eesti kantsidel ega maalinnadel nähtavasti enam tähendust ja ikka enam tekib nende asemele sakslaste lossisid, järjest enam ka vasallide omi.

2. Kohtumõistmise suhtes jäeti eestlastele esmalt ka omad vanemad alale foogtide kõrval. Foogte panid ametisse maa-isandad, kellele nad allusid, s. t. kõige pealt piiskopid omal alal, siis ka ordu omal alal. Linnades olid linnafoogtid, keda alguses piiskopid ametisse seadsid, pärast ainult kinnitasid. Me nägime, kuidas paavst 1222. a. keelas vägivaldseile mõõgavendadele kaelakohtu pidamist. Paavst Gregorius IX-nda kirja põhjal 24. II. 1236 (U. B. 145) pidi vastristituil õigus olema igal juhtumusel apelleerida piiskoppidele, kes neid pidid õiguse piirides kaitsma. Rahuleping saarlastega a. 1241 määrab, et saarlased 1 kord aastas maksude võtmise ajal foogti vastu võtavad, kes maavanemate nõu järele kohut mõistab (de seniorum terrae

1) A. v. Transehe järele („Die Eingeborenen Livlands im 13-ten Jahrhundert“, Balt. Monatsschrift, 1896, XLIII köide, lk. 291 jj) on „Hagen“ õieti eelkants resp. aiaga kindlustatud küla maalinna juures (suburbium resp. urbs, nagu vahel Läti Hindrekul: 9, 8. 11; 11, 5; 30, 4; 30, 5). Seesuguseid pärismaalaste külasid nimetab Riimikroonika ka „Hachelwerk“ (Hakelwerk, tuletatud sõnast Hagen).

consilio judicabit). 1255. a. lepingu järele mõistab ordufoogt kohut mihkclipäevast kuni paastuni. Väljaspool seda tähtaega mõistavad saarlased ise kohut maa õiguslike vaa-dete ja harjumuste järele. Uute tähtsate määruste maksma-panekuks kohtus on maavanemate nõusolekut tarvis (U. B. 285). Semgallidega 1272. a. tehtud rahulepingu järele peavad foogtid kohut 3 korda aastas „Lätimaa ja Eestimaa õiguste ja harjumuste järele“ (nach dem rechte und der gewonheit des Landes to Letlant und to Eistlant, U. B. 430¹).

Aja jooksul hakatakse vanemate kohtumõistmist ikka enam piirama foogtide kasuks. Viimaks hakkavad vähehaaval ka vasallid kohtupidamisest osa saama. Vasallide eesõigustamine tekkis esmalt pärismaalaste maamaksude omandamise õiguse alusel.

3. Pärismaalaste peakohustuseks (abivägede andmise ja foogtide vastuvõtmise kõrval) oli maksude maks-mine, kõige pealt kümnnise (decimae) maksmine, mis kiriku ülalpidamiseks oli mõeldud. Selle asemel või selle kõrval oli ka teine maks (census) tarvitusel, mida adra pealt võeti resp. ka äkke pealt, kui selle jaoks mitte sama hobune ei olnud kui adragi jaoks (v. leping kurelastega

---

1) L. Arbusow („Die altlivländischen Bauerrechte“, 1924, lk. 7 jj.) püüab (kuigi tal omal vahel näib kahtlus tulevat) pärismaalaste avalik-õigusliku kohtupidamist eitada või aga mitte arvesse võetavaks tunnis-tada. Selle kohta, et sakslased lepingutes, nagu nägime, saarlaste kohtu-pidamise määrusi ning harjumusi selge sõnaga tunnustasid, tähendab ta, et see sakslaste seisukoht ei olevat teiste eeslaste suhtes mitte tões-tatav, ja siis tulevat saarlaste juures arvestada ka tugevaid Skandinaavia mõjusid (mis Saksa õiguslike vaa-detega oluliselt sugulased).

Aga viimane asjalugu, kui seda oletaksimegi, ei muudaks ju fakti, et saarlastel oli avalik-õiguslik kohtumõistmine, mida sakslased tunnus-tasid ja mis ka foogtide kohtumõistmisele aluseks oli ühes ristiusuliste võimupüüdjate õigusemõistmise normidega; näit. Saksa õiguse maksvust ühel või teisel maal ei saaks ju selle läbi eitada, et tema tekkimisel oletatakse või avalikuks tehakse võõra maa või võõra õiguse mõju.

Kui aga oletada, et saarlased skandinaavlastelt õiguslike vaa-teid ja korraldusi omandasid, kas on siis hästi mõeldav, et nad oma sugu-vendade kohta mannermaaf nüüd ise selles suhtes täiesti mõjuta oleksid jäänud, kui me isegi oletaksime, et viimased ise selles asjas veel nii kaugel ei olnud, mis iseenesest veel vähem tõestatav?

Igatahes ei ole seletused ja vaated, mis pärismaalaste õiguslike vaa-dete ning harjumuste mõju juba ülemineku-aja kohta täiesti või pea-aegu täiesti avalik-õigusliku kohtupidamise kohta elimineerida tahavad, mitte loomulikus kokkukõlas tõelise olukorraga ülemineku-ajal ja säilinud allikate määrustega ning tähendustega.

On tõenäoline, et pärastpoole palju maa pärisrahva õigusest kaduma läks või kõrvale jäeti ja ristiusuliste õigusnormid ikka enam mõõduandvaks said, iseäranis just karistusmaksud ja karistused arendust leidsid, isandate julgeoleku ja kasude seisukohale vastavalt.

1230, U. B. 105). Piiskopid määrasid enamasti kümnnise, ordu ja teised enamasti adramaksu. Kuid mitte alati ei olnud säärast vahet: näit. 1272. a. määras Riia peapiiskopp semgallidele kümnnise asemele adramaksu (1 vakk rukkeid ja 1 vakk otri, U. B. 430, § 1). Mõlemad maksud olid ka kombineeritavad ja kumbki moodustas tervikuna maksu maa-isandale. Kümnnisest ühe kolmandiku pidid paavst Gregorius IX kirja põhjal (24. II. 1236 U. B. 145) saama kihelkonna kirikud igas piiskopkonnas, kusjuures tuleb ka tarvilikud kabelid (capellae) asutada ja igale kaplanile maksta 10 hõbemarka. 1241. a. rahuleping kohustas saarlasi maksma adramaksu iga adra pealt rukkeid pool mõõtu, mis harilikult nime kannab „punt“. Nad toimetavad selle vilja laevale, mis viib vilja piiskopile ja ordumeistrile Läänemaalale või Riiga. Preestreid ja kirikuid peavad nad samal viisil üleval nagu enne usust taganemist (U. B. 169). Siit on selge, et sel ajal saarlased maksusid maksid otse maa-isandatele (piiskopile ning ordule) ja kirikule. Need maksud ei olnud mitte igal pool ja igal ajal ühesugused.

Peale kümnnise ja adramaksu oli veel muid vähemaid maksukohustusi, mis kas osalt või viimaks täielikult pärismaalaste kanda jäeti, nagu piiskopi visitatsioonisõitude kulud ehk n. n. sünodaalprokuratsioonid ehk -maksud (annona sinodalis). Harjulasi ja virulasi kohustati 1259, lõplikult 1281, säärast maksu Tallinna piiskopile maksma, arvates iga adra pealt 2 külimittu rukkeid aastas 2 sõidu eest (10 külimittu arvati ühe riia vaka peale, U. B. 240); v. U. B. 337 ja 475. Vasallid maksid 1 kümnnendiku neile osaks saavast kümnnisest; selle väljalunastamiseks ostsid nad siis piiskopile 60 adramaad „Vaetele“ ja „Koddiel'i“ külast, mille kohta piiskopp ja siis kuningas 1281 oma nõusoleku avaldasid (U. B. 475).

Rahulepingus kurelastega nimetatakse iseäralist sõjakümnnist, mille maksmisest aga kurelased vabaks jäetakse („den teenden des reise gudes“, U. B. 405). Peale nende maksude esineb mõne aja pärast¹⁾ vahel teotegemis-kohustus. Seesugune kohustus esineb rahulepingus kurelastega 1267 (v. U. B. 405), kuna endisis lepinguis sellest midagi kuulda ei ole. Siin nimetatakse teiste kohustuste hulgas (§ 5):

1) Bunge arvamine (legaat Villem'i kirja põhjal 11. IV. 1226), et see kohustus olnud algusest saadik üldine (v. „Geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561, 1838, lk. 5 ja 18), ei ole ehk küllalt põhjendatud, sest et „exactiones“ all ei tarvitse teotegemist mõista: teotegemine on „servitium“ (v. ka U. B. 626: „contributionum exactiones“).

„4 päeva tuleb igaühel tööd teha maal, kus ta asub, orduvendadele, 2 päeva suvel, 2 päeva talvel.“ Seda määrust on paljud pärastise olukorra järele nii seletanud, et see tähendavat: 4 päeva nädalas, kuid siis ei saa jaotada: 2 talvel, 2 suvel; või 2 päeva nädalas, kuid siis ei oleks tarvis vahet teha talve ja suve vahel. Täheandab, siin tuleb mõista 4 päeva aastas. Niisamuti määrab Riia peapiiskopp Albert 6. VII. 1272 semgallidele tegu: 2 päeva talvel, 2 päeva suvel, nii et neil 4 päeval iga adramaa pealt üks isik hobusega väljas on maa-isanda kasuks (vooril); teised, kes nii vanad on, et nad töötada saavad, teevad tööd käsitsi (U. B. 430), nagu heina niites, puid raiudes jne. Selgesti on ka öeldud, et see tegu tehakse maa-isandale.

(Järgneb.)

O. Sild.

Materjalid

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks.

E e s s õ n a.

1903. aastal tegi cand. jur. J. Tõnisson, selleaegne Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees, mulle ettepaneku, T. E. P. Seltsi ajalugu kirjutada. Asusin siis ainete kogumisele, mis just kerge ei olnud. T. Eesti Põllumeeste Seltsi arhiiv oli laiali pillatud, vanem protokolliraamat kadunud, arvata-vasti „Vanemuises“ tulekahju puhul hukkunud. Paariaastase otsimise ja kuulamise teel kogunes materjali sedavõrt, et Seltsi 35-aastase kestuse mälestusepäevaks 1905. a. tema varemast elust ülevaadet, olgugi puudulikku, võis pakkuda. Ainete korjamisel ning soetamisel olid mul muu seas lahkesti abiks Seltsi vanemad tegelased oma mälestustega, iseäranis kaua-aegne esimees Märt Mitt, nüüd manalasse läinud, kes kõrge vanaduse peale vaatamata isiklikult mind külastas ja oma kirjakogu mulle tarvitada andis, millest muude allikate puudusel tuli ammutada.

1907. a. saadik seisis kogutud materjal pea liigutamata; uut tuli hiljemini vähe juurde, küll aga kadus maha-kirjutamata asju mälestusest, iseäranis 1918. ja 1919. aastal. Kui märtsikuu lõpul 1920. a. kutse sain Seltsi 50-aastase kestuse pidupäeval, 11. aprillil, Seltsi ajaloost kõnelda, tuli kogutud materjal lähikese aja jooksul uuesti läbi võtta.

T. Eesti Põllumeeste Seltsi osa meie arenemisloos ei ole tähtsuseta. Et mul Seltsi ajaloo kirjutamine aga siiski

tuleb kõrvale jätta, avaldan siin oma kogutud materjalist niipalju, kui praegused tingimused lubavad ja Eesti Põllumeeste Seltsi ajaloo kirjutajatel seda Seltsi varema aja tundmiseks ning aines orienteerumiseks võiks vaja olla, vahest ka mujalt saada ei ole.

Tartus, 10. veebr. 1926.

A. Kruusberg.

Ettekanne 11. aprillil 1920 „Vahi“ põllutöökooli ruumides peetud pidulikul juubelikoosolekul.

Seltsi asutamine.

Eesti Põllumeeste Selts Tartus tõusis ellu meie rahva ainelise ja vaimlise tõusu ajajärgul, mida harilikult ärkamisajaks nimetatakse. Aastat kümme on eestlase elu vallakogukonna-seaduse ja uue agrariseaduse kaitset paranenud ja emakese maa rinnalt rammu ammutanud, kui juba ka vaimuilmas hakkab lainetusi tekkima. Ajalehtede arv kasvab, ilmuvad „parteid“, asutatakse seltsi, peetakse ülemaalisi laulupidusid, tekivad uued ettevõtted jne. Maamuld oli see, mis meid raskeil aegadel hävimise eest hoidis; niipea kui maamees sellele jälle lähemale pääsis, kosus ta aineliselt ja vaimliselt.

Oli linlaste „Vanemuine“ juba 1865 ellu tõusnud ja eesti haritud pojad seltsiks ühinemas, siis pidi loomulikult ka rahvast kandev jõud, põllupidajad, kellega meie kõikide õnneks haritlased ikka tihedas osasaamises püsinud, varemini või hiljemini seltsidesse koonduma. Ja see sündiski. Esimene eesti põllumeeste selts asutati eesti vaimlises pealinnas Tartus, kus selleks soodsad eeltingimused olid.

Asutajate soov oli muidugi eeskätt maamehi koondada, üldistes huvides vaimliselt äratada ja poliitiliselt kasvatada. Selleks pakkusid seltsi koosolekud, mida alguses iga kuu peeti, häid ja ainsaid võimalusi.

Eesti põllumeeste seltside asutamise mõte tekkis Pärnumaal; selle mõtte isana on tuntud Tori valla Sikana talu pärisperemees Jaan Tamman¹⁾. Juba mitu aastat enne E. Põllumeeste Seltsi asutamist Tartus arendas Tamman seda mõtet Pärnumaal ning pidas asja üle nõu naabritega. Mõte hakkas teostuma alles siis, kui Tamman oma kavatsusi „Eesti Postimehe“ toimetajale J. V. Jann-

1) Tema elukäigust leidub teateid alamal (lk. 123—124).

senile Tartu oli teatanud ja oma kokkuseatud põhikirja viimase kätte toonud ¹⁾.

Toimetaja Jannsen kandis oma lehe kaudu põllumeesteseltsi asutamise mõtte laiemate ringkondade ette. Nii seletas ta näit. 28. augustil 1868 „E. Post.“ 35. nr. is põllumeesteseltside kasu üldiselt, rõhutades, et ühendust eel tugevaks, ja soovitas eestlastele põllumeesteseltside asutamist (vaata ka „E. Post.“ nr. 38, 48 j. t. 1868. a.); ühtlasi saatis ta ümberkaudsetele tuntud põllumeestele kutsed, nõupidamistele tulla jne. Varssi kogunes Jannseni ümber väike ringkond mõttesõpru. Käidi koos, peeti aru. Tammani kokkuseatud põhikirja muudeti mitme asja poolest. Viimaks oldi niikaugel, et põhikiri 1868. a. detsembrikuul kinnitamisele Riiga läks ja sealt 13. jaanuaril 1869 Peterburisse riigivara-de-ministri (Зеленый) kätte jõudis. Juulikuul samal aastal tuli põhikiri kinnitamata tagasi ²⁾.

„Petersb. Zeit.“ teatel oli sel ajal Vene riigis juba 38 põllumeesteseltsi, nendest 13 Läänemere kubermangudes ³⁾. Kas ei olnud nende põhikirjad E. Põllum. Seltsi asutajail saadaval või mingil põhjusel mitte-vastuvõetavad, seda ei olnud võimalik kindlaks teha; peab vist küll esimest oletama. Seda kinnitamata jäänud Tamman-Jannseni põhikirja ei läinud korda leida ⁴⁾. Igatahes on ta huvitav dokument. Peale otsekoheste põllumeesteseltsi ülesannete olid asutajad põhikirja veel teisi püüdeid ja ülesandeid sisse võtnud, mis muu seas meie rahva elu toleaeegseid puudusi ja pahesid peegeldavad.

Jannsen seletab T. E. P. Seltsi otstarbest muu seas järgmist: ⁵⁾ „... põhjuskirja ⁶⁾ § 2 ütleb: „Sellesinnatse seltsi üllem püüdmine ja holekandmine peab ollema: parrem põlloharrimine, parremad põllo riistad, tullusam vilja- ja heinaseme, karjakasvatamine ja söötmine, lojuste seltsid, nende piddamine ja arstimine. mõistlik ja kristlik majapiddamine ja laste kasvatamine etc. .... Nemmad savad... nõuupidama: Põllomaast, põlloriistust, viljast, põhhust etc.

1) V. järgm. nr. Eesti Põllumeeste Seltsi aruanne, mis septembrikuul 1879. a. Vene riigivara-de-ministeeriumi põllutöö-depart. statistika-osakonnale saadetud.

2) V. eespool-tähendatud aruannet ja „E. Post.“ nr. 30 a. 1869.

3) „E. Põllumees“ nr. 6 a. 1869.

4) Arhiiv-raamatukogus leidub üks selle kavand, mis aga — nagu allpool (lk. 128) toodud ametlik kiri näitab, vähem paragraafe sisaldab ja ka muidu kinnitamata jäänud põhikirjaga täiesti kokku ei käi. Selle kava toome omal kohal (lk. 124—127).

5) „E. Põllumees“ nr. 6 a. 1870.

6) Muidugi kinnitamata jäänud põhikirjas.

Linna teggemisest, -leust, -harrimisest, -kaubast etc. Lojuste seltsidest, kasvatamisest, söötmisest, arstimisest etc. Messipude piddamisest ja mis selle kossumiseks tarvis. Öuna- ja mu viljapude tallitamisest. Honete ehitamisest, olgo ellomajad ehk kõrvalised honed. Tullekahjudest, kuidas kahjo eest hoida ehk kahjo kergitada. Maja kassinusest, puhtusest ja mil visil seda sada, etc. Seal seas tullevad ellokinnitamised, rahhekahjud, tervise hoidmised, rnmmla ebbausso vähendamise, haigede holekandmine, tülli ja rioleppitamine, kolide eest murretsemine, kerjamise kautamine etc, etc.“

Veidi pikemalt kõneleb esimesest põhikirjast riigivara-de-ministri kiri Balti kindralkubernerile 14. VI. 1869 nr. 177, mille toome 128. lk. Selle kirjaga teatab minister muu seas, et ta ei leia võimaliku olevat esitatud põhikirja-kavandit kinnitada, ja saadab omalt poolt asutajaile alla-kirjutamiseks ministeeriumis kokkuseatud põhikirja-kavandi.

Asutajad võtsid soovitatud kavandi vastu. 25. juulil 1869 rändas see asutajate allkirjadega varustatult Tartust Riia kaudu Peterburisse kinnitamisele¹⁾.

20. jaanuaril 1870 tuli asutajaile riigivara-de-ministeeriu-mist teade²⁾, et põhikirjale tuleb veel mõned täiendused juurde lisada, nimelt, et seltsi asjaajamine³⁾ eesti või vene keeles peab sündima ja et iga aasta tuleb seltsi tegevuse üle riigivara-de-ministeeriumile aruanne saata, mis ka eesti keeles võib olla, kuid venekeelse tõlkega. — 22. jaanuaril võeti ka need põhikirja osad „Tarto politseikohtos“ vastu⁴⁾. — Tuli jälle väike ootamisaeg.

Seltsi avamine.

Mihklipäeval, 29. septembril 1869 olid põllumehed esi-mest kord kokku kutsutud nõu pidama ja läbi rääkima, kas eesti põllumeeste hulgas oleksid asjad juba niikaugel, et põllumeesteseltsi võiks asutada⁵⁾. Kokkutulnud mees-

1) „Eesti Post.“ nr. 30 a. 1869 ja nr. 5 a. 1870.

2) V. Liivi kubeneri kiri Tartu politseile 14. jaan. 1870 nr. 240 arhiiv- raamatukogus Jannseni paberite hulgas k. 14.

3) Eelm. kirjas „Geschäftsverhandlungen“, esimeses trükitud põhi- kirjas v. § 18 tähendus („kirjatalitus“) ja § 26. Öigusest eesti keelt tarvitada hoidis J. Tõnisson hiljemini visalt kinni, kui A. Grenzstein põllu- meesteseltsidele normaal-põhikirju venekeelse asjaajamisega soovitas. Sellest vaata: A. Kruusberg, Eesti Ajaloo arkiiv I.

4) „Eesti Post.“ nr. 5, 1870.

5) Sellepärast pühitseti T. E. P. Seltsi esimestel eluaastatel mihkli- päeval Seltsi aastapäeva ja arvati Seltsi aastat mihklipäevast mihkli- päevani.

tele loeti siis varemini kokkuseatud põhikiri ette ja seletati ära. Esimesele koosolekule oli mehi rohkesti kokku tulnud, „mürguga ja ilma mürguta, nõnda kuidas kellelgi juhtus olema“. Põhikirjale ei tahetud seekord veel mitte alla kirjutada. Tarvis oli selgusele jõuda, kas on põllumeesteseltsi juba tarvis või mitte ja kas oleksid koosolijad valmis ettelõetud põhikirja alusel seltsi liikmeks heitma. Suurem osa oli nõus; leidus aga ka neid, kes, kuulates, et siin midagi maksta tuleb ja seltsiliikmetele mitte juurde ei maksta, tagasi löid. Et mõnel nõusolijal hiljemini need-samad mõtted võivad tulla, siis anti järelemõtlemiseks kaks nädalat aega. 12. oktoobril oldi jälle koos. Aga pooled neist, kes miiklipäeval koos olnud, puudusid. Kuuskümmend meest, kes teadsid, mis nad tahtsid, kirjutasid põhikirjale alla¹⁾.

Järgmisel, 1870. aastal ilmusid „Eesti Postimehes“ ja „Eesti Põllumehes“²⁾ kuulutused, mille kaudu teatati, et T. Eesti Põllumeeste Seltsi põhikiri on 1. märtsil s. a. ülemuse poolt kinnitatud. Seltsi asutajad, 60 meest, paluti 17. aprilliks kell 5 p. l. „Vanemuise“ seltsimajasse kokku tulla.

17. aprillil pühitsesid Seltsi põhjendajad „Vanemuises“ keisri 52-a. sünnipäeva. Järgmisel päeval peeti koosolek seltsi asjus. Eestseisuse valimine jäeti järgmiseks korraks. Otsustati kuulutada, et nende nimed, kes enne põhikirja trükkimist Seltsi liikmeks heidavad, põhikirja lõpul kui kaasasutajate omad ära trükitakse³⁾.

Juulikuu 4. päeval peeti „Vanemuises“ jälle koosolekut. Koos oli 82 meest. Neile loeti kinnitatud põhikiri ette ja seletati ära. Samal puhul valiti käredate läbirääkimiste järel Seltsile eestseisus, „3 peavanemat ja 6 abelist“⁴⁾.

Esimeheks — J. V. Jannsen, „E. Post.“ toimetaja.

Esim. abideks: C. R. Jakobson, gümn. kooliõpet., ja H. Kotkas.

Kirjatoimetajaks: cand. J. Hurt, gümn. kooliõpet.

Abideks: Aleks. Thomson ja K. Winkler.

Kassahoidjaks: V. Eisenschmidt, Tartu Peetri koguduse õpet.

Abideks: J. Grünfeldt ja J. B. Bartels.

Neist 9 mehest elasid 4 Tartus, 5 maal.

1) V. „E. Põllumees“ nr. 8 a. 1871.

2) „E. Post.“ nr. 13 ja 14 ja „E. Põllum.“ nr. 4 a. 1870.

3) V. „E. Post.“ nr. 18 ja „E. Põllum.“ nr. 4 a. 1870.

4) „E. Põllum.“ nr. 7 a. 1870 ja eespool-nimet. aruanne.

Peale valimisi otsustati: 1) 27. augustil jälle kokku tulla; sellest päevast peale pidid Seltsi päristalitused ja nõupidamised algama; 2) kuulutada, et need, kes soovivad, et nende nimed põhikirja lõpul kui kaasasutajate omad ära trükitaks, endid kuni 20. augustini 1870 üles annaksid.

Seltsi kassaraamatu järele on asutajaid 98 meest; põhikirja lõpul on järgmised 96 nime ära trükitud:

1) A. Antik, Tamme vallast; 2) J. B. Bartels, Tartust; 3) Jaan Bruus, Laiuselt; 4) A. Eisenschmidt, Pühajärvest; 5) Joh. Eisenschmidt, Päidlast; 6) Karl Eisenschmidt, Päidlast; 7) Vill. Eisenschmidt, Tartust; 8) Karl Elken, Kavastust; 9) Jaan Eller, Aakrest; 10) Mihkel Elmik, Kambjast; 11) Andreas Erlemann, Helmest; 12) K. Grossschmidt, Neerutist; 13) J. Grünfeldt, Kirepist; 14) Aado Hiir, Kööni vallast; 15) Andres Huik, Rõngust; 16) Jakob Hurt, Tartust; 17) Mihkel Härms, Tähkverest; 18) Peeter Jaanson, Kaagverest; 19) C. R. Jakobson, Peterburist; 20) Märt Jakobson, Helmest; 21) J. V. Jannsen, Tartust; 22) Karl Janter, Raadi vallast; 23) Villem Iter, Kavastust; 24) Karl Juder, Suislepist; 25) Priit Karu, Kavastust; 26) Annus Kase, Pornusest; 27) Jaan Kehrborg, Joosust; 28) Mihkel Kerge, Tähkverest; 29) Jaak Kisa, Sabernast; 30) P. Koger, Maarja vallast; 31) Joh. Kollberg, Kongutast; 32) Hans Kotkas, Kavastust; 33) Toomas Kukk, Kavastust; 34) Jaak Kuus, Kaagverest; 35) Karl Laakmann, Tartust; 36) Kusta Laar, Kavastust; 37) Jaan Lasmann, Laiuselt; 38) Jaan Laulmann, Rõngust; 39) Hans Laur, Ropkast; 40) Margus Laurberg, Vastse-Nõost; 41) P. J. Lehmann, Jalamestast; 42) Andres Leisik, Rõngust; 43) Peeter Lepik, Karulast; 44) Joh. Lilienkampf, Tähkverest; 45) K. Limmatz, Tähkverest; 46) Jüri Luha Haaslavast; 47) August Lukin, Tähkverest; 48) Annus Luukas, Ropkast; 49) Märt Lüübek, Kavastust; 50) D. Margk, Kuristast; 51) Jüri Mauer, Elistverest; 52) Jaan Miina, Luunjast; 53) Mihkel Mitt, Suure-Kambjast; 54) Märt Mitt, Tamme vallast; 55) Jaan Mälo, Kuristast; 56) J. Norrmann, Tähkverest; 57) A. F. Oram, Tartust; 58) Jüri Oja, Sabernast; 59) Aado Otas, Haaslavast; 60) Ruuben Paap, Kavastust; 61) S. Palm, Kaagverest; 62) Villem Paul, Tähkverest; 63) J. Pedajas, Vastse-Nõost; 64) Mihkel Priken, Neerutist; 65) T. Pukk, Vastse-Kuustest; 66) Jaan Raag, Raadi vallast; 67) Jaan Raska, Kuigastest; 68) T. Raudsepp, Kuristast; 69) Jakob Reili, Kaagverest; 70) A. Reinmann, Tähkverest; 71) Aado Ritsar, Joosust; 72) Hans Roth, Aakrest; 73) Georg Ruth, Tähkverest; 74) Paap Rööpson, Luunjast; 75) Jüri Saar, Kärknast; 76) Johann Schmidt, Vana-Kuustest; 77) H. Soosaar, Kuristast; 78) Peeter Sukk, Tähkverest; 79) Jaan Sule, Tähkverest; 80) Karl Sütt, Tähkverest; 81) Mihkel Sõöt, Rõngust; 82) H. Tamberg, Kavastust; 83) Jaan Tamberg, Kavastust; 84) J. G. Tanneberg, Pukast; 85) Kotart Teras, Kavastust; 86) Jüri Tepp, Kambjast; 87) Aleks. Thomson, Kavastust; 88) H. Timusk, Kuristast; 89) M. Tombach, Tähkverest; 90) J. Torik, Voldi vallast; 91) T. Undritz, Rāpinast; 92) K. Winkler, Aakrest; 93) M. Väljan, Pikajärvest; 94) Villem Väärsi, Vana-Otepääst; 95) O. Zastrov, Pühajärvest; 96) Jaan Össu, Karlovast.

* * *

Huvitava silmapilgul eesti elus sündis meie esimene põllumeesteselts. Umbusklik uuenduste vastu ja visa vana kinnipidaja eestlane hakkas sel ajal kiirel sammul edenema. 1863. a. tahtnud üks Eestimaa mõisarentnik

talurahva puuduliku põllutöö ja karjapidamise parandamiseks noortele meestele oma rendimõisas maksuta õpetust põllutöös ja karjakasvatuses anda. Korter, toit ja õppeabinõud pidanud õpetuseandja poolt tasuta olema. Õpilastel oleks olnud ainult riiete ja pearaha eest muretseda. Ettevõttest pole aga midagi välja tulnud: „Ei ole jõudu riideid ja pearaha muretseda“¹⁾. — Kuus aastat hiljemini tuli Jannseni ajalehe kutse peale saja mehe ümber kokku põllumeesteseltsi asutama. Tõsi, neist löid pooled 2 rubla sisseastumis-raha ja 20-kopikalise kuumaksu kartusel tagasi. Kuuskümmend meest, „kes teadsid, mis nad tahtsid“, asutasid seltsi. Seltsi avamiseks oli liikmete arv ometigi ligi sajani tõusnud. — See oli esimese ülemaalse laulupeo aastal, kus isa Jannsen 12-aastase ajakirjaniku-tegevuse peale võis tagasi vaadata ja lauluselts „Vanemuine“²⁾, esimene selts eestis, neli aastat vanaks sai. — Huvitav on ka T. E. Põllum. Seltsi koosseis: ümbruskonna ärksamad põllumehed, kolm linlast, neli haritlast, neist kaks vaimuliku elukutsega, üks kooliõpetaja, üks ajalehetoimetaja; mitte ühtegi eriteadlast, kes oma oskamisi ja tööjõudu seltsi ülesannete teostamiseks oleks võinud rakendada. Kuid oli hüüdsõna: ühendus teeb tugevaks. — Kui ma 1904. a. sügisel 80-aastaselt seltsiliikmelt C. Märzin'ilt küsisin, mis kindlustus oli asutajail seltsi sihtide otstarbekohaseks saavutamiseks, siis vastas hallpea säravail silmil: „Mitte mingit muud peale meie põue paisutava vaimustuse ja tulise soovi, eesti sugurahva kasuks tööd teha. Vaimustus, mis praeguse aja nooremaile vahest arusaamata, kõitis meid kokku ja kihutas tööle.“

Peale esimese eesti põllumeesteseltsi asutamist Tartus tõusid samasugused ka mujal ellu. Paari aasta pärast oli end. Lüvi kubermangu Eesti osas neli eesti põllumeesteseltsi: Tartu, Pärnu, Viljandi ja Võru Põllumeesteselts. — Neist on praegu veel elus esimene ja kolmas, kuna teine ja neljas oma tegevuse on lõpetanud. — Tallinnamaal viivitati veel mõni aeg eesti põllumeesteseltside asutamisega.

* * *

Seltsi tegevusest.

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi elus paistavad silma kolm eralduvat ajajärku.

1) V. „E. Põllumees“ 1869 nr. 11.

2) Asut. 1865.

Esimene algab seltsi asutamisega ja kestab 14 aastat, s. o. kuni 1883. See on algamis-ajajärk, iseloomulik oma sisemise elevuse poolest. Siin ei tehta niipalju positiivset tööd kui „politikat“. Muu seas tõrjutakse tagasi suurmaapidajate katsed T. E. Põll. Seltsis mõjule pääseda. Selles ajajärgus tõusevad mitmesugused soovid ja kavatsused. Mõned neist teostatakse, teised pärandatakse edasi. Ühe asja juurest rutatakse teise juurde. Kõneldakse ja vaieldakse palju, õpitakse oma jõudu tundma, fikseeritakse vahekord valitseva seisusega. Tooniandjaks on C. R. Jakobson, — kauaaegne esimees Märt Mitt on Jakobsoni poolehoidja, suurem osa liikmeid „Jakobsoni mehed“. Teisemeelisi ei sallita. Eestseisuse valimistel kirjutavad mehed, kes ise mõnel põhjusel koosolekule ei saa tulla: valitagu vanad eestseisuse-liikmed tagasi, et mitte mõni „baltlane“ seltsi etteotsa ei saaks. „Oleviku“ toimetajat A. Grenzsteini ei võeta seltsiliikmeks. Esimesele esimehele Jannsenile avaldatakse hiljemini paar korda avalikult vaenu. Püütakse lõhesid seltsis ära hoida. Seltsiliige, kes armastab valitsevale toonile vastu rääkida, heidetakse seltsist välja.

Olgu lubatud peatuda üksikuil momentidel.

Nagu eespool öeldud, valiti 4. juulil 1870 pärast käradaid vaidlusi seltsile esimene eestseisus. Esimeheks sai „Eesti Postimehe“ toimetaja Joh. Vold. Jannsen. Jakobsoni tahtmine oli, et esimeheks saagu tegelik põllumees, talupidaja. Sel korral võitsid Jannseni sõbrad. Jannsen võttis ka esimehe-ameti vastu, ehk ta hiljemini küll enda valimise kohta tähendas, et esimehe valimisega olevat märgist mööda lastud¹⁾. Selle tähenduse tegi ta aga alles siis, kui Hurt 28. sept. 1871 tema asemele seltsi esimeheks oli valitud.

Isa Jannsenist on teada, et ta püüdis sakstega rahus ja sõpruses elada ja et Jakobson andis talle süüks sakste poole hoidmist. Seltsi asutamise puhul oli 1869. a. selle üle vaieldud, kas T. Eesti Põllumeeste Selts peab iseseisvaks jääma või suurpõllumeeste seltsi kaitse ning eestkoste alla heitma. Jannsen soovinud, et selts jäägu sakste kaitsealuseks. Vististi oli see soov sakste poolt välja läinud. Suurem hulk seltsi asutajaid oli Jakobsoni ja Mitt'i poolt, kes nõudsid seltsi iseseisvust, ja selts jäigi iseseisvaks. Hiljemini tõendas Jannsen küll, et säherdust soovi ei olevat kuskil avaldatud. Aga Ruhjas septembrikuul 1870 ärapeetud suurpõllumeeste seltsi koosolekul, kuhu ka Eesti

1) „Eesti Põllumees“ nr. 8 a. 1871.

Põll. Seltsi saadikud¹⁾ olid palutud ja läksid, heitis Keiserliku Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomia Sotsieteedi esimees A. v. Middendorff T. E. Põll. Seltsi saadikutele ette, miks nende selts mitte saksa seltsiga ühte pole heitnud ega viimase kaitsealuseks jäänud²⁾. Üldiselt ei olnud Tartu E. Põll. Seltsi ja kohaliku saksa põllum. seltsi vahel mingit „vingu“ märgata. Mõlemate vahekord oli sõbralik. Ka A. v. Middendorff ise ja tema poeg Ernst, hiljemini Hellenurme mõisa pidaja, olid T. E. Põll. Seltsi vastu ikka sõbralikud. A. v. Middendorffi surma puhul 1894. a. pandi T. E. Põll. Seltsi poolt tema hauale tänutäheks vanik. — Vastuseks ülemaltähendatud A. v. Middendorffi etteheitele oli M. Mitt'i kõne seltsis: „Miks peab Tartu Eesti Põllumeeste Selts oma jalgade pääl seisma“, mis 1870. a. „Eesti Põllum.“ nr. 9. on ära trükitud.

1870. a. sügisel oli T. P. Põll. Seltsis viljapuu-aija ja õunapuu-kooli asutamise küsimus päevakorral. Jannsen soovitas, et T. E. Põll. Selts ühinegu ses asjas kohaliku suurpõllumeeste seltsiga, kus sama asi päevakorral seisis. Selle vastu astus Jakobson pikemas kõnes välja ja nõudis, et T. E. Põll. Selts, kui ta viljapuu-kooli ja -aija asutab, tehku seda oma käe peal³⁾.

Õunapuu-aija ja -kooli asi jäeti tuleviku hooleks.

4. märtsil 1871 kirjutab Jakobson Peterburist M. Mitile:

„Ma ei tea nüüd ühtegi meie Põllumeeste Seltsist, sest meie seltsi präsident ei ole mulle sõnakest kirjutanud. Enne minu ärasõitmist Tartust ta ühtainust korda eestseisust nõupidamiseks kogu ei kutsunud; seda ta ka vist pärast ei ole teinud, sest muidu oleks mulle ommeti pidanud kirjutama⁴⁾. Meie seltsil ei ole praegu sel viisil ühtegi eestseisust, vaid üksainukene diktaator, kes teeb, mis tahab. Aasta lõppetusel saan ma selle üle kära tegema; ka on Jannsen viimane aasta präsident olnud, ehk ma astun seltsi seest välja. Ka ei mõista ma, kui talupoja seisusest präsidenti ei taheta võtta, nagu minu nõu alustusel oli, mikspärast siis Hurt ennema selle ameti peale ei kõlba⁵⁾ kui Jannsen. Aga ma arvan, et seda ka seltsi liikmed ise jo ära saavad tundma.“

20. septembril 1871 kirjutab Jakobson Tallinnast Mitile:

„Nüüd loen ma „Postimehes“, et 28-mal Septembril Eesti põllumeeste seltsis uue eestseisuse valitsemine peab tulema. Mina küll selle päevaks Tartu ei saa, aga ma tahtsin Teid paluda, et kõigest väest asja nii kaugele katsuksite ajada, et Hurt präsidendiks saaks. Katsuge enne nii palju kui võimalik seltsi liikmeid selle nõusse saada, et kõik ühel meelel oleksivad, sest Jannsenil saab ka küllalt sõpru olema, nõnda et

1) C. R. Jakobson, M. Mitt, J. Oja ja K. Juder.

2) v. „E. Põllumees“ nr. 9 ja „E. Post.“ nr. 42 a. 1870.

3) v. „E. Post.“ nr. 41 a. 1870 — C. R. Jakobsoni kõne.

4) Jakobson oli abiesimees.

5) Hurt oli esimesel aastal kirjatoimetaja.

teda raske saab olema pukki pealt maha visada, kuhu ta enam sugugi ei kõlba.“

Siis loeb Jakobson mõned eestseisuse-liikmete kandidaadid üles, kes „tublid Eesti mehed, kes puhtad nagu kuld on“. — Õpetaja Eisenschmidti soovitab ta kassahoidjaks.

„Seda on hädasti tarvis. Kaks teist võiksid kaks tähtjamad talupoega olla, kes tööste juures midagi maksavad. Nemad ei pruugi just väga targad olla, muud kui eesti süda peab neil olema. Abipräsidendid peavad ka tallupoead olema... Mina omalt poolt ühtegi ametit oma peale ei või võtta, sest mina jään vist Tallinna elama, kust raske on Tartu saada.“

Jakobson ei ole sugugi ülekohtune Jannseni vastu. Ta kirjutab sessamas kirjas edasi:

„Jannsen võiks siis auuliikmeks saada, sest kõige pealt on tarvis, et Hurt präsidendiks saab. Jannsen saaks pea terve seltsi elu magama uinutama, pealegi nüüd, kus suur jagu seltsiliikmeid tema vasta on.“

28. sept. 1871 valitigi Hurt T. Eesti Põllumeeste Seltsi esimeheks. Sellesse ametisse jäi ta ainult üheks aastaks. Tema juhatuse ajal tõusis seltsi liikmete arv 157 peale. Hurti eestvõttel saadeti Liivi Landratikolleegiumile palve teedetegemise, jaamamoona maksmise ja vallakogukonna kulude ning maksude õiglasema jaotuse asjus¹⁾. Aasta pärast asus Hurt Otepäasse õpetajaks ja pani T. E. Põll. S-i esimehe kohused maha. See tõi seltsile kurjust. Hurti asemele valiti jälle Jannsen esimeheks. Landratikolleegiumist tuli seltsi palvele eitav vastus. Kutsutud ka teiste seltside saadikud kokku ja otsustatud alustatud asja edasi ajada. Aga Jannsen kui esimees ütelnud lõpuks, et tema ei olevat selle otsuse poolt ega kirjutanud oma nime kirjale alla. Jannsen hakanud seltsisid koguni pilkama: „Põllumeeste seltsid on mullapinnalt politika liivakinkude otsa karanud,“ nagu M. Mitt Valgjärve Põllum. Seltsis 3. sept. 1900. a. peetud kõnes teatas.

Kaks aastat oli Jannsen pärast Hurti seltsi esimees. Sel ajal hakkas seltsi liikmete arv vähemaks jääma. Räägitud, et seltsil ainult 7 liiget olnud. Aruande järele pidi neid 1874. a. lõpul jälle 49 olema. Jannsen oli lubanud seltsile varssi hinnata surmakõne pidada²⁾.

1874. a. lõpul valiti Mart Mitt seltsi esimeheks. Tema ajal — Mitt oli 9 aastat seltsi esimees — hakkas selts jälle nähtavalt kosuma, liikmete arv kasvama. 1882. a.

1) v. järgm. nr.

2) M. Miti teated.

aruande järele oli S-il 278 liiget, kassaraamatu järele 104 maksjat. Seltsist osavõtmine rahva poolt läinud elavamaks. Seltsi koosolekud olnud sel ajal õige perekad, isegi naisterahvad hakanud neist osa võtma.

Miti esimeheks saamisega sattus T. E. Pöll. Selts jälle Jakobsoni mõju alla. Sagedasti ilmus Jakobson ise Seltsi asju juhtima või saatis kirjaliku juhatuse, andis nõu nii ja mitte teisiti toimetada, pidas kõnesid jne.

4. mail 1877 kirjutab Jakobson Mitile :

„Nelja silma all võin ma Teile ütelda, et meil pea üks seadmine saab olema, kus meie põllumehed omad mõtted välja võivad saada kirjutada, ilma et neil seda tarvis oleks ühes aealehes teha, kes meie seltsidest pilgates räägib, nagu minu piimatallituse üle ja kes kui linnasaks ei tea, et meil mage ja rõõsast koorest või ja mitte „magus või“. Saksa keeles on mage ja magus ühe nime all „süss“, aga meie rikkal keelel on igal asjal oma nimi. Kui ma Eesti Põllumehes seda pealkirja „magusast võist“ lugesin, arvasin ma, et mõni mees mõnd uut tõugu võid üles leidnud, keda soola asemel suhkruga ehk kase mahlaga magusaks tehakse. Aga võta näpust, mees tahtnud ütelda: mage või. Kui Teie sellepärast selle aealehe üle otsust teete, siis tehke nii, et Teie igal aeal teda oma käiksest välja võite puistata.“

Siin teatab Jakobson „Sakala“ ilmumist ette ja annab sellesamas kirjas otsuse ühtlasi ka „Eesti Põllumehes“ kohta, mille omandamise küsimus aasta alul seltsis päevakorral oli. Jaanuarikuul 1877 kinkis Jannsen „Eesti Põllumehes“ T. E. Pöll. Seltsile. Selts võttis kingituse tänu ning rõõmuga vastu. Ökonoomia Sotsieteet oli omalt poolt lehele 100 rbl. abirahaks lubanud. Kui Seltsi esimees Mitt kassahoidja õp. Eisenschmidt juurde läks kingitust vastu võtma, loeti talle saksakeelne kinkimisakt ette, mille teises punktis määrati, et kingitud leht üksnes selle tingimusega Seltsi omaks saab, et ta ainult põllutöö ajakirjaks jääb ja teda mingiks muuks otstarbeks ei tohi tarvitada. Selle punkti pärast ei võtnud Mitt kingitust vastu: „Niisugune leht ei jõua ennast ise ialgi toita, kui talle täisealise mehe toitu ei lubata, ja sakste kingitud 100 rbl. lähevad kasuta kaduma,“ oli Miti otsus.

Märtsikuu koosolekule oli paha tee pärast maalt vähe liikmeid kokku tulnud. „Saksa sugust“ liikmed ja saksa põll. seltsi sekretär v. Stryk püüdsid sel korral Seltsi sundida lehte vastu võtma. Tõusis tüli. Eesti mehed tahtsid juba koosolekult lahkuda, et koosolek liikmete vähese arvu pärast lõpetataks, kui esimees tülile lõpu tegi ja koosoleku lõpetatuks kuulutas. — Maikuu koosolekul, kus liikmeid rohkesti koos oli, kiitis Selts esimehe teguviisi heaks.

„Sakala“ ilmumisega tõusis Eestis uus elu. Uued ettevõtted ja püüded tulid igal pool nähtavale. Sel ajal on ka T. E. Põll. Seltsis iseäralist elavust märgata.

Aastad, mis järgnesid „Sakala“ ilmumahakkamisele, olid huvitavad, aga ka rahutud. Kodustele tülidele eesti asjus tulid tülid sakstega juurde. Iseäranis punaseks ajas sakste harjad see, et eestlased läkitasid juunikuul 1881 keiser Aleksander II hauale saadikud. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi poolt olid prof. J. Köler ja M. Mitt saatkonnas. 15. juunil panid saadikud Aleksander II hauale hõbevaniku. Ehk mõjuvalt poolt küll püüti takistusi teha, said saadikud 19. juunil siiski keisri ette. Nad andsid riigivalitsusele märgukirja, milles avaldati kümme soovi eesti elu uuen-duse kohta.¹⁾ Senised võimumedhed tundsid ette, et neil jalgealne kõikuma lööb, kui soovid täide lähevad.

1882 algas kodumaal senaatori (Manasseini) revideerimine. Eestlased ootasid sellest palju head. Mitmelt poolt anti revidendile märgukirju ja sooviavaldusi, muude seas ka T. E. Põll. Seltsi poolt.²⁾

1881. a. lõpul ja 1882. a. alul oli maal ja linnades rohkesti tulekahjusid, tulesütitamisi ja muid kuritöid. Saksa ajalehed ja nende eestimeelsed sabarakud („Tallinna Sõber“ ja „Ristir. Pühap. Leht“) tarvitasid silmapilku, et kõike seda kurjust eesti rahvusliku liikumise süüks ajada. Ka vaimulikud mehed löid sekka, näit. praost A. H. Willigerode³⁾ ja kindralsuperintendent W. Schultz.⁴⁾

Eesti seltsid ja ajalehed tembeldati kõige kurja juureks. Nad eksitavat rahvast mässu- ja mõrtsukapolitikaga riigivalitsuse vastu üles. Eesti rahvamehed olevat kõik sotsialistid, kommunistid, nihilistid jne.

Sel kurjal ajal, kus Vene riigis valvet kõvendati, langes ka T. E. Põll. Selts politsei valve alla.

Enne seda aega võis Selts oma koosolekuid pidada, kus ja kunas ta ise heaks arvas, ilma politseile teatamata. 1881. a. keelas sillakohus seltsi koosoleku pidamise Jõgeval ära. Selts teatas sellest traaditeel riigivarade-ministrile. Kohe tuli kuberneriga kaudu sillakohtule teade, et koosolek on lubatud. Kuid varssi pärast seda tuli Seltsile kubernerilt hoiatus, koosolekuil mitte niisuguste asjade üle nõu pidada, mis ei käi Seltsi tegevuse piiridesse. Novembrikuul teatas

1) v. E. ajaloo arhiiv II.

2) M. Miti teade.

3) Võru linnas peetud kirikuõpetajate-sinodil 1881.

4) V. E. ajaloo arhiiv nr. III, W. Schultz'i kiri.

Tartu politseimeister kubernerile, et Selts olevat jällegi oma põhikirja vastu eksinud. Detsembrikuul kutsuti Seltsi eestseisuse-liikmed politseisse, kus neile kubeneri kirja põhjal mitmesugused küsimused ette pandi. Muu seas ka järgmine: „Kas on õige, et Seltsis on selle üle nõu peetud, kuidas seltsiliikmeid heinapuuduse eest kaitsta, ja et Seltsi otsus olnud: hein on kõikide oma; võta, kust aga saad?“

Jaenuarikuul 1882 anti Seltsi eestseisusele teada, et ta edaspidi kohustatud on koosolekuist ja seal harutusele tulevaist asjust kohalikule politseile aegsasti teada andma. Veebruarikuu koosolekust võttis üks politseinik ametlikult osa.

Seltsi mitmed katsed, politsei valve alt vabaks saada, jäid asjatuks.

4. mail 1882 peeti Seltsis aru, saadikuid kroonimis-pühaks Moskvasse läkitada. Viljandi Eesti Põll. Seltsi kirjalik ettepanek andis selleks põhjust. Politseimeister oli selle üle pahane ja nõudis, et iga sissetulnud kiri tema kätte antaks läbi vaadata, enne kui see Seltsile ette pandaks. Selts otsustas seda nõudmist mitte täita.

1881. a. peeti Riias Läänemere kubermangude põll. seltside saadikute kongressi. Seal harutati väikepõllumeeste majapidamise puudusi. Selleaegne kuberner Üxküll annud iseäralise loa ja avaldanud soovi, et seltside esimehed kogugu seadusevastaseid teo-orjuse kontrahte ja saatku need kubeneri kätte. Muidugi püüdsid mehed jõudu mööda teo-orjuse kaotamiseks kaasa mõjuda, sattusid aga sakste viha alla. T. E. Põll. Seltsi saadikud Riias olid esimees M. Mitt ja A. Dido.¹⁾

Põllutöö- ja karjakasvatuse-näitusi on Selts algusest saadik tähtsaks pidanud. Kui ta ise veel näitusi toime ei pannud, läkitas ta igal võimalikul korral saadikud teiste, peaaesjalikult saksa seltside näitusi vaatama. Pärast tagasitulekut andsid saadikud kõigest, mis nad seal head ja eeskujulikku näinud, oma seltsi koosolekuil aru ja seletust. Sage-dasti peeti koosolekuid m a a l, ja ikka niisugustes kohtades, kus midagi eeskujulikku näha oli ja meie põllumees midagi võis õppida.

1876. a. tegi Selts ise näitustega algust. Et tal oma näituseväli puudus ja saksa näitustele võistlust kardeti, siis peeti näitused väljaspool Tartut ära: Nuustakul, Põltsamaal ja Mustvees. Kohalik rahvas tuli T. E. Põll.

1) Eesti saadikute kogupilt v. „Odamees“ 1923 nr. 6 (10). Puusepa ja Tooti asemel loetagu nimed: Raudsepp ja Toots.

Seltsi näitustele alati lahkesti vastu, iseäranis Mustvees. Suured need näitused ei olnud. Asjade arv ei ole kunagi üle 200 tõusnud. Auhindade arv kõikus 24 ja 62 vahel. Näituse vaatajate arv ulatus 1000—1500. Aga aasta-aastalt on selles asjas edenemist märgata.

Teine ajajärk algab 1884. aastaga ja kestab aastat kaksteistkümmend. 29. septembril 1883. a. astub Märt Mitt eestseisurise valimisel hädise tervise tagajärjel esimeheametist tagasi. Mitt valitakse sel puhul aupresidendiks. Esimeheks saab kooliõpetaja ning Liivimaa mõisnikkude maamõõtja Jakob Tülk, kes oli Seltsis varemini peetud kõnede läbi selsiliikmetele tuttav. Varssi jääb Mitt Seltsi elust hoopis kõrvale ja Selts satub täiesti uue esimehe sikliku võimu alla, mis Seltsile kasu ei too.

J. Tülgi oma ütluse järele oli tema politika põllutööst kirjutamine ja näituste toimepanemine.¹⁾ Tema „valitsuse“ aja alul näib Seltsi elu endist rada veerevat. Sõelutakse eelmiselt ajajärgult päritud kavatsusi, seatakse isegi mõned uued üles. Üldiselt on aga Seltsi elus tagurpidimineku märgata, mis selleaegse eesti avaliku elu reaktsiooniga küll näib kokku langevat, kuid vaevalt sellest tingitud on. Presidendi isemeelsus avaldub ikka sagedamini ning teravamalt. Koosolekute arv jääb vähemaks. Nende peasisuks on Tülgi pikad ja igavad kõned. Väljaspool näikse Seltsi vastu siiski huvi olevat. Oma jagu liikmekssoovijaid leidub ikkagi, olgugi et endised liikmed Seltsist eemale jäävad. Kuid Tülk kõneleb ja kõneleb koosolekutel ning ei lase uusi liikmeid vastu võtta. Liikmete arv väheneb alatasa, kuni Seltsil viimaks 1893. aastal niigi palju liikmeid ei ole, et nende arvust jätkuks eestseisuseks.²⁾ Leidus viis meest, kes endid selsiliikmeiks pidasid, kuigi neil aastamaksud õiendamata olid. 1894. a. on seltsil 4 maksjat liiget, 1895. a. alul — 7. Seltsi ainsaks väliseks eluavalduks selle ajajärgu viimaseil aastail on eesti näitus, mida 1887., 1888. ja 1889. a. Tartus peeti ja mille Tülk siis aga jälle Tartust välja viis.³⁾ Näitus näib aasta-aastalt kasvavat.

Nagu selleaegsed selsiliikmed tõendavad, ei takistanud Tülk mitte ainult uute liikmete vastuvõtmist, vaid ka uue eestseisuse valimist. Kümmekond mehi oli kassahoidja Karl Arraku pool Seltsi saatuse üle aru pidanud. Sellest saanud Tülk teada. Ta kahtlustanud Arrakut poliitiliselt ja

1) Tülk oli 1886—1893 „Eesti Postimehe“ toimetaja.

2) Kassaraamatu järele ei olnud 1893. a. ühtegi maksjat liiget.

3) 1895. aastaga alates peetakse näitus ikka Tartus.

saatnud Seltsile politsei kaela. Augustikuul 1895 murti Tülgi võim ometigi. Et tema kahtlustus Arraku peale varju heitis, kahtlustaja aga seletuse andmisest Seltsi ees kõrvale puikles, siis pidi „lahtilaskmisele“ kohtulik järelmäng järgnema, mis aga lõppenud vabandusega Tülgi poolt. Selts oli aga päästetud. Revisjonikomisjonil, kes sel puhul Seltsi asjaajamist uuris, jäi kurvaks kohuseks konstateerida, et Seltsi haa äärele viimises „langeb kõik süü ja vastutamine J. Tülgi peale, kes isemeelselt ja väga avarates voli-piirides Seltsi asju ajas, kuna teised seltsiliikmed talle seda haruldase lahkusega lubasivad“¹⁾.

Kolmas ajajärk Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi elus algab augustikuul 1895. a. Selle aasta lõpus oli Seltsil 70 liiget ja ta elusoon lõi tugevamalt. Siit peale on Selts jälle eduteel. Uue ajajärgu esimesil aastail vahetusid juhtivad jõud küll sagedasti ja mõned liikmed tükisid isikliku tüliga Seltsi asjaajamist takistama, kuid see oli möödaminev nähtus. 1898. a. saab „Postimehe“ toimetaja Jaan Tõnisson T. E. Põll. Seltsi etteotsa ja viib seltsi kindla käega paremale tulevikule vastu²⁾.

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi elu tähele pannes tuleb meelde Jakobsoni sõna: „Meie rahvas ei ole kuskil tuim, kui tal õiged eestvedajad on.“

Mis e s i m e n e eesti põllumeeste selts viimasel ajajärgul on ära teinud ja saavutanud, on meil kõigil teada, nii et selle juures ei maksa pikemalt peatuda. Olgu tähendatud ainult mõne asja peale. Selts on omale suure näitusevälja ja hooned omandanud, eesti näitus on haruldaselt suureks kasvanud. Esimesele Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisusele, mis nüüd kümnete miljonitega opereerib, on T. E. Põll. Selts aluse pannud. Eesti Lasteaed Tartus, Eesti Majanduse Ühisus, Lõuna-Eesti Põll. Seltside Keskseelts, Aianduse ja Mesinikkude Selts ja mitmed teised võivad oma isaks Eesti Põllumeeste Seltsi Tartus pidada. Pandi käima elujõuline „Põllutööleht“. Emakeelne tegeliku põllumehe kool, millest „Eesti Postimees“ juba enne T. E. P. Seltsi asutamist kõneles ja mille asutamine T. E. P. Seltsis mitmel puhul on arutamisel olnud, on Tartu ligidal „Vahil“ tõsiasjaks saanud.

A. Kruusberg.

---

1) V. revideerimisprotokoll.

2) Nähtavasti oli A. Grenzsteinil tol korral soov T. E. P. Seltsi etteotsa saada. 1910. a. kaebab ta erakirjas, et M. Martna olevat sel puhul Seltsi tema käest J. Tõnissoni kätte mänginud. M. M. oli 1906./7. a. ühes H. Lellepiga ja A. Saaliga Seltsi revidendiks.

Jooni Lüganuse minevikust kiriku- kroonika järgi.

2

2. Teateid kogudusest ja kihelkonnast 16.—20. aastasajani.

Lüganuse kui kiriklik kihelkond põlvneb 13.—14. aastasajast. Esimene dokumentaalne tõendus ta olemasolust kuulub 14. aastasaja teise poolde (mainitud 1373. a. 3. märtsi piirilepingus Willeke, Henneke ja Hinke von Luggenhusenite ning Hinke von Wedewesi, Lippold ja Henneke von Aytes'ite vahel)¹⁾. Liber census Daniae tekkimise aegu ei tuntud kihelkonda praeguse nime all: suurem osa tema alast moodustas siis Kyl. Askaelae. Juba sel ajal on üks vaimulik koha peal maad omanud²⁾. Kiriku asutajat ja ehitajat pole suudetud veel täiesti kindlaks teha. Selleks võib siiski pidada vist põhjendatult Luggenhusenite soo esivanemaid, sest et need on õige varasel ajal kihelkonnas asunud ja sellest soost ehitajat nimetab üks kirikuvisitatsioon XVII aastasaja lõpul. Taubed, kelle soost ühte ka kiriku võimalikuks asutajaks on peetud (H. R. Paucker muu seas; üks Taubedest on nähtavasti kiriku ümberehitaja olnud), tulevad vanades asjakirjades Lüganuses vast XV aastasaja teisel poolel esimest korda ette.

---

1) Livl. U. B. III, 1087; samuti Toll, Briefl. I, 57 j. m. Kiriku ehituse ajaloo ja õpetajate kohta lühidalt vaata G. Wrangelli kirjutust koguteoses „Virumaa“, Rakvere 1924, lhk. 94—95; M. J. Eisen „Postimehes“ 1925, nr. 34; H. R. Paucker, Ehtlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, Reval 1849, lhk. 162—166; E. P. H. Paucker, Ehtlands Kirchen und Prediger seit 1848, Reval 1885, lhk. 105 j. m. m.

2) Selle asjaolu peale teatud otsuse tegemiseks on juba C. J. Paucker tähelepanu pööranud. Der Güterbesitz in Ehtland zur Zeit der Dänen-Herrschaft, Reval 1853, lhk. 96, mrk. 5.

C. Schirren avaldab arvamist, et Askaelae, Alentakae ja Maum võisid kuuluda ühe parochia alla, kuna kaks esimest L. c. D.:s on mainitud ilma parochiata (. . . während andererseits in der Parochie Maum, isolirt für sich, ein Kirchdorf nicht nachweisbar scheint, verzeichnet der L. C. im Kyl. Askaelae zwar keine Parochie, allein den Eilardus presbiter, so dass man vermuthen darf, Maum, Alentakae, Askaelae gehörten einer Parochie an*). V. C. Schirren, Beitrag zum Verständniss des Liber Census Daniae väljaandes Mémoires l'académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, VII-e serie. Tome II, № 3. St. Petersburg 1859, lhk. 124. See arvamine tohib olla tõenäoline, kuna meie vast hiljemast ajast saame nende kihelkondade alalt esimesi teateid kirikliku asutise olemasolu kohta (Lüganusest, Jõhvist).

Rahva teatel on Lügänuſe kiriku asukohal enne kiriku ehitamist muistne tugev kants olnud¹⁾. Koha topograafiline asend lubaks seda oletust teha. Vahest on siin n. n. „maanina“-linn asunud²⁾.

Lügänuſe on vana eesti nimi, nagu seda üldiselt tunnistatud³⁾. — Kihelkonna olusid taani ja ordu ajal võib ainult mõninga üksiku teate või asjakirja kaudu väga kat-

Joon 1. Lügänuſe kirik põhja poolt.

kendiliselt ning ebaselgelt näha; needki olemasolevad puudulikud teated ei leidu kroonikas, vaid mujal vasta-

1) V. vanavarakorjaja E. Viikman'i reisukirjeldus Lügänuſe kihelkonnast 1920. aastal, Tallinna E. Muuseumi arhiivis.

2) V. maanina-linnade tüübi kirjeldust E. Laid'il, „Eesti muinaslinnad“, Tartu 1923, lhk. 30. Võrdle ka käesoleva kirjutuse joon. nr. 1.

3) M. J. Eisen, Lügänuſe kihelkond, „Postim.“ 1925, nr. 34. Võrdle M. Taube, Beiträge zur baltischen Familiengeschichte. Jahrb. f. Geneal., Herald. u. Spbrag. 1904, Mitau 1906, lhk. 115—116. Peale Lügänuſe nime on oma eesti algupära või tekkimisviisi poolst kihelkonnas veel rida nimesid kindlaks määramata: Maidla, Aa, Purkse, Aidu, Hirmuse, Jäbara, Oando, Püſsi (saksa keeles varemmini Pühs. Hiljemini nimetati ta Neu-Isenhof'iks, kuna Purkse mõis Alt-Isenhof'iks jäi. Isenhof on tuletatud vahest sõnadest „Isen Hof“ — hiemõis, kuna Purkse end. mõis asub Sope Hiemäe seljandiku juures. Purkse nime kohta („Purdis, Purdus“) v. G. v. Brevern, Der Liber census Daniae und die Anfänge der Geschichte Harriens und Wirlands (1219—1244). Studien zur Gesch.

vates materjalide kogudes ja mõnes uurimuses¹⁾. Kato-liku-aegsest koguduse elust puuduvad teated, nagu ka reformatsiooni käigust. 1546. a. on aga koha peal juba luteri usu õpetaja ametis olnud, mida tunnistab üks päranduse saamise märkus²⁾. Hingekarjase palkamise tingimusi Lüganuses XVI aastasaja keskel esitab kujukalt vastav leping 25. detsembril 1552 õpetaja Peeter Felgenhauer'iga. Nimetatud päeval on Johann Oerthen, Otto Tuve, Jürgen Prem ja Johann Bremen ühes kihelkonna teiste inimestega jutlustaja Peetrile Lüganuses lubanud 100 mk. ning 4 säilitist vilja aastas, ka lihavõtteiks ühe singi ja koogi ühes endise maksumääraga. Peeter lubab neid ajutiselt kiriklikult teenida. Ettevaatlikult kindlustavad palkajad endale pooleaastase ettefeatamise õiguse õpetaja ametist äraütlemisel³⁾.

Kroonikas ei leidu märkusi Vene-Liivi sõja kohta a. 1558—61, Rootsi-Vene sõjategevusest 1570. ja 1590. a. vahel, kuigi teatavasti nende sõdade üksikud sündmused ka Lüganusa alal aset leidsid; nii oli veel 1590. a. kihelkonna pinnal venelaste- ja rootslastevaheline kokkupõrge⁴⁾.

L.-, E.- und K.-s., I Bnd., Dorpat 1858, lhk. 34, mrk. 1; lhk. 63), Erra j. t. Mõnda neist on püüdnud prof. M. J. Eisen seletada oma kirjutises „Liber census Daniae“ üle; ka F. G. Bunge, C. J. Paucker. Maidla nime üle (nagu enamalt jaolt ikka kohanimede selgitusel, on vaatluse all 2 võimalust: kas eesti algupära ning annud Maydelli sugukonnale nime või nimetatud sugukond on annud kohale nime) on arutlusi K. v. Maydell'il, Das freiherrliche Geschlecht von Maydell, Helsingfors 1868, lhk. 6 jj.; v. ka P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Dorpat 1925, lhk. 10—11. Üldse pakuvad meie kohanimed palju tänuväärset uurimismaterjali.

1) 1268. a. veebruarikuu venelaste röövkäigu ja lahingu puhul Sõja-Maarja kabeli läheduses Kahala jõel (Rakvere või Viru-Nigula khk.) on arvatud, et urkad, kuhu salk eestlasi mõni päev enne lahingut ja mitte väga kaugel lahingukohast ida poole venelastega kokku puutudes peitu puges ja kust ta vast kolme päeva pärast „vee kavalusega“ suudeti välja ajada ning maha lüüa, on Uhaku salajõe lohud või koopad Lüganuses. V. E. Pabst, Die Russenschlacht bei Maholm im Jahre 1268, Beiträge z. K. E.-, L.- u. K. I, Heft 2., lhk. 282—283. See arvamine kohastub meile sest ajast säilinud teadete topograafilistele tingimustele ja on veel enam õigustatud J. Erde kirjelduse põhjal Uhaku maa-alusest jõest koguteoses „Virumaa“.

2) E. P. H. Paucker, Ehistl. Kirchen u. Prediger, lhk. 105.

3) Asjakiri asus Erra kirjadekogus. Avaldatud „Inland'is“ 1856, nr. 15, lhk. 225—226.

4) Esimese sõja ajal oli Viljandi komtuur Kettler mõnda aega oma väega Purtse mõisas (endisel ajal võrdlemisi kindlustatud majaga olnud) laagris, kus ka teised tollaegsed tähtsamad ordu ametnikud Põhja-Eestis viibisid. Selle kui ka üldse sõja käigu kohta annab hea ülevaate H. Kruusi üksikasjalik, kaasaegsetele teadetele põhjenev töö: „Vene-

5. septembrist 1596 on kirikuolude korraldamise vaatlamiseks tähtis dokument, tuntud Dubberchi visitatsiooniprotokollil nime all, mille sisu siin kroonika järgi lühendatult ette toodud. Conrad Lapidica (Jaagupist ning Haljalast) katsus taluinimesi nende kristluses. Selle kiriku asutamise kohta pole ühtki kindlat teadet. Siiski leiti, et raudseile kiriku-ustele oli Taube vapp rohelise värviga peale kujutatud¹⁾. Kirik seisab Püssi piiril, seepärast võivat arvata, et kirik olevat selle aadli rajatud. Kirikuvöör-

Liivi sõda (1558—61)^a, Tartu 1924 (Purtse laagrist eriti lhk. 52 jj.). 1570. ja 90. a. vahelisi sõjasündmusi vaatleb V. Tavastjerna oma avaras käsitluses: Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 väliin aika, Helsinki 1918—1920. 1590. a. lahingu mälestusena on kihelkonnas, Narva-Tallinna mnt. ääres end. Kõrkküla kõrtsi läheduses kivirist — alal hoidunud vaid 1 haar —, mis pandud Rootsi p. langenud Vassili Rasladinile ja mille kohta nüüd rahva seas mõned legendid liiguvad. Lahingust (Hiärne j.) ja kiviristist kõneleb lähemalt ühes ristijoonise esitamisega G. Hansen, Geschichte der Stadt Narva, Dorpat 1858, lhk. 54—55; G. Hanseni järgi A. Petroff, Городъ Нарва, его прошлое и достопримѣчательности, С. Петербургъ 1901, lhk. 377—378; J. Jung, Muinasajateadus eestlaste maalt III, E. K. S. toimetuste 4. osa, Tartu 1910, lhk. 143. Wrangeli sugukonna ajaloo os põhjendamatu arvatud risti ühtlasi ülesseatuks peale V. Rasladini veel Otto von Wrangeli mälestuseks, kes olla langenud samas lahingus. V. Geschichte der Familie von Wrangel (I), Berlin u. Dresden 1887, lhk. 162 ja 162a. Kes Lüganuses peale Virumaa ja Rakvere vallutamist Rootsile 1581. a. mõisate omanikud olid, võib lühikesest samal aastal valmistatud aruandest näha. V. M. Taube, Beiträge zur baltischen Familiengeschichte, Jahrb. f. Geneal., Heral. u. Sphrag. 1909 u. 1910, Mitau 1913, lhk. 134—142. Samuti annab teateid mõisaomanikkude kohta P. v. Ungern-Sternbergi avaldatud „Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom 1589. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands“, Beiträge VIII, lhk. 17—18. Olude korraldusest hiljemalt, Rootsi valitsuseaja esimesel poolel, võib rohkesti huvitavat leida J. A. Almquist'il, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630. Andra Delen, Häft 3. Stockholm 1922, lhk. 649, 653, 664—665 j. t.

Kirikuolude korraldamisest Rootsi aegu leiame väärtuslikke kirjutisi Gustav Osc. Fr. Westling'ilt saksakeelses tõlkes (rootsi keelest) Beiträge's (z. Kunde Ehst-, Liv- u. Kurlands), V Bnd., Reval 1900: Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur zeit der schwedischen Herrschaft (lhk. 39 jj.). Mittheilungen über die Kirchenverfassung in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft (lhk. 131 jj.), Mittheilungen über den kirchlichen Kultus in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft (lhk. 270 jj.), Von den religiösen und sittlichen Zuständen in Ehstland (1561—1718, lhk. 335 jj.). Edasi samalt autorilt T. Christiani tõlkes: Beiträge zur Kirchengeschichte Livlands von 1656—1710, Verhandl. d. Gelehr. Estn. Gesellschaft, 21. Bnd., Dorpat 1904, lhk. 3—67.

1) V. M. Taube, Archiv d. uradl. Geschlechts Taube, sonst Tuve genannt, II Abt., I B., 1. Lieferung, lhk. 79. Sealsamas lhk. 80 on toodud seletus tähtede kohta, mis asuvad kirikutorni ning altariruumi vastas olevail müüridel (torn ja altariruum on hilisemad ehitised). Prof. M. Taube, kes käis neid a. 1911 koha peal uurimas, arvab seal kirjutatud olevat mõlemal müüril: Help Got und Sunt Maria.

mündrid teatavad, et kirikumaa asuvat kiriku läheduses. Endine asehaldur (statthalter) Christian Gabrielson on õpetaja

Joon, 2, Lüganuse kirik lõuna poolt.

paremaks ülalpidamiseks Püssi maadest tüki maad kirikule annud, mida ka praegune asehaldur Erichson kinnitab ja seeüle kirikule oma kirja ning pitsati annab. Maad on

õnnis õpetaja Jacob¹⁾ läbi künnud, nii et piiripeenart enam tunda pole. Need põllud asuvad kahe jõekese²⁾ ning suure kivi vahel. Kirik omab veel üht adramaad Lüganuse külas. Kell ripub Rakvere lossis. Õpetaja saab aastas puhtas rahas 25 taalrit. Kuninglikust Hake³⁾ mõisast ning kuningatalupoegadelt saab kohalik õpetaja aastas säilitise rukkeid ja säilitise otri. Aadlitalupoegadelt saab ta igast talust külimitu rukkeid, samuti otri ning kaeru viru mõõdu järgi. Igast mõisast saab ta lihavõtteks ühe singi ja lihavõttekoogi, jõuluks 2 tükki kuivatatud liha. Möldritelt ja vabadelt inimestelt saab õpetaja aastas ühe singi ja saateleiba. Õpetaja saab seda, mis neljal suurel pühäl altarile ohverdatakse ja mis kirikukotiga kogutakse. Matmise eest saab õpetaja ühe kohataalri⁴⁾. Kui üks talupoeg õpetajale oma viimases (soovis) härja või vasika tahab jätta, ei või temale seejuures takistusi teha. Matmiseks kirikus peab talupoeg 4—5 tündrit rukkeid andma, mis müüakse ja kiriku heaks muudetakse. Hoolekanne kiriku eest jääb nii, kuis mujalgi. Sel kirikuvisiteerimisel olid Otto Scholman ja Otto Brömmer kui provisosores, Jürgen Wrangel junior, Hans Orthen, Dietrich Taube, Clemens Düttrich; kirikuõpetajad Conradus Lapidida, Steffanus v. Geve⁵⁾ ning peale selle üks rootsi kirikuõpetaja nimega Georgius.

Visitatsiooniprotokollist võib näha, et sel ajal on olemas Lüganuses juba teatud kirikukorraldus. Maksud õpetajale ja kirikule on kindlaks määratud, kirikueestseisjad ning võõrmündrid ametis⁶⁾. Ka vabu inimesi nimetatakse kihelkonna elanikkude seas.

Kroonikas ei leidu lähemat selgitust, miks kogudus põgenenud rootsi kirikuõpetaja Johannes Lotaides'e, kes koha peal hingekarjase-ametis, 1623. a. ära ajas; samast aastast peale säilinud kirikuraamatud ja arved näitavat R. Winkleri teatel mõninga koguduseliikme suurt hoolt kiriklikes asjus⁷⁾.

1) Hohenkirchen.

2) Püssi (Purtse) ja Roodu.

3) Aa.

4) Ortsthaler.

5) Steffanus von Geve = Jõhvi õpetaja Steffanus. V. ka H. R. Pauker, Ehstl. Geistlichkeit, lhk. 148.

6) Mis puutub kirikuvõõrmündrite juhtnõridesse, siis polnud need a. 1652, piiskopp Jheringi aegu, Alutagusel veel sisse seatud, nagu üldse selle piiskopi aegu ei kinnitatud ühtki kirikuseadust piiskopkonnas. Gust. O. Fr. Westling, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland z. Zeit d. schwedischen Herrschaft, Beiträge, V Bnd., lhk. 57.

7) Pastor R. Winkler, über Kirchen und Kapellen Ehstlands, Beiträge V, H. 1, lhk. 23. Tallinnas, Estl. Literär. Gesell. raamatukogus

Õpetaja Michael Michaelseni¹⁾ aegu (1624—1630) saame teada Hinrich Sommeri poolt valmistatud kirikuarve kaudu 1625. a. paigu kihelkonnas maksvusel olnud mõnede tarbeainete hindu. 1 nael tina maksis 2 rundstücki, 1 tünder lupja — 8 rst., 1 leisik soolaliha — 20 rst., 100 värsket räime — 1 rst., 1½ veerandikku silku — 1 taaler, 1 tünder rukkeid — 4½ taalrit, 1 toop kirikuviiina — 8 rst.²⁾

Peale Michaelseni surma a. 1630 jääb õpetajakoht vabaks kuni 1632. a., mil uueks õpetajaks kutsuti Andreas Besicke (ametis veel 1646. a.). Õpetajakoha vakantsuse ajal on käinud mõned vaimulikud koha peal jutlustamas. 1631. a. kaevatakse, et Jürgen Örthen (kohalik mõisnik) on takistanud palvepäeval kaplaan Martinus Georgiust kõnelemast. Ka Besicke kohta tuleb konsistooriumile kaebusi. A. 1639 kurdetakse konsistooriumile, et õpetaja on lasknud kolm surnud venelast talupoega auku ajada, kuna ta varemini venelasi ikka täie auga olevat matnud. Kaebaja kardab, et koha peal elavad venelased lähevad seetõttu Venemaale, kuna neid võiks sõbralikkusega sest kavatsusest ära hoida. Kui aga suurvürst „Muscau's“ sellest kuulda saab, kuidas tema ususugulastega ümber käiakse, siis võivat sellest halba tekkida. Missuguse vastuse, lisab Walther, see slavofiil või russofob sai, on teadmata³⁾.

leidub H. R. Paucker'i „Ehstlands Geistl. in geordn. Zeit- u. Reihenfolge“ n. n. Gottfr. v. Törne eksemplar, kuhu õige rikkalikult märkusi juurde kogutud üksikuist kirikuraamatuid, konsistooriumile saadetud aruanne- test jne. Lüganuse kohta leiame seal teateid 1624. a. õpetaja Johan- neseist, 1631. a. kiriku olukorrast, 1644. a. Lüganuse ja Jõhvi kihelkonna vahelisest tülist (Lüganuse kaebab, et Ontika mõis olevat Jõhvi alla ühendatud), õpetaja H. Kohsenist j. v. m. Edasi leidub Lüganuse kirk- kut puudutatav Rootsi ja Vene aegset arhiivimaterjali (kirju, arveid j. m.) Tallinna linna arhiivis.

1) Michaelseni kohta peale ta eluloo-kirjelduse Pauckeris leidub teateid ka J. Jungi Muinasajat. III, lhk. 141. Seal toob Jung Michael- seni hauakivi pealkirja. Hauakivi asus Jungi aegu kantsli all, kuid pai- gutatud 1903. a. remondi ajal orelikoori alla. V. Chron. d. St. J.-K., lhk. 8.

2) Rundstückide ja teiste rahaliikide väärtuse on Niguliste kiriku eestseisja Hans von Schoten lühidalt oma 1672. a. märgukirjas üles tähendanud. V. Gotth. v. Hansen, Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels, Reval 1885, lhk. 52. Mõõtude, kaalude ja rahade kohta, mis mõõdunud aegade jooksul Liivimaal tarvitusel olnud, pole senini täie- likku ülevaadet ilmunud. 1829. a. on püüdnud A. v. Löwis oma aja kohta seesuguse luua. V. tema Tabellarische Uebersicht der Maasse und Gewichte verschiedener Länder nebst einer Vergleichung derselben mit dem rigischen Stooß, dem rigischen Loof, der revisorischen Loofstelle und dem rigischen Pfunde. Dorpat 1829.

3) Chr. d. St. J.-K., lhk. 8—9. Ka Adam Olearius kõneleb oma reisikirjelduses mõnda Lüganusest Besicke aegu. Ta kirjutab, et tema hea sõber Lüganuse õpetaja Andr. Besicke olevat talle jutustanud suu-

Teatavasti liideti Alutaguse kihelkonnad kiriklikult 1641. a. Narva ning Ingeri superintendendi piirkonna külge. Varssi seejärgi, 1642. a., algas Narva superintendent Stabli ning kihelkonnajunkrute vahel tüli, mis kestis kümme aastat. 17. jaanuaril 1642 oli aadlisaadikuil läbirääkimine Axel Oxenstiernaga, kes ise oli Püssi mõisa omanik Lüganusel ¹⁾. Oxenstierna teatas neile, et kuninglik majesteet on superintendent Stablile allutanud Vaivara, Jõhvi ning Lüganuse kihelkonna, et siis õpetajad talle konsistooriumis assisteerida saaksid. Venelastega peab „peenelt ümber käima“ ning seepärast olevat õpetatud isikud vajalikud. Nimeetatud kihelkonnad olevat ka tähtsad kihelkonnad, kelt õpetatud vaimulikud ülalpidamist võiksid saada. Resolutsioon kõlab järgmiselt: Otstarbekohasuse pärast peab seatama piir Alutaguse ja Virumaa vahele. Kuningannale kuuluvad mõlemad maad, nii Ingeri- kui Eesti-, ja ta võib neid soovi mööda jagada. Kihelkonna mõisnikkudele oli aga säärane otsus ebameeldiv, sest kardeti seeläbi varanduslikku kahju. Enamus Alutaguse aadlist oli maad saanud Harju-Viru lääni-õiguse põhjal lääniks, mis õigus nüüd nende alade Ingerimaa külge arvamiseks küsitavaks oli tehtud ²⁾.

Ka maanõunikud olid 26. veebruaril 1644 ühe kirja nimetatud olukorra üle kokku seadnud. Selle kirja peale vastab Stahl 8. märtsil 1644, et mõned Jõhvi ning Lüganuse aadlikud on vastse korralduse üle palju kaebusi esitanud ning ka maanõunikud on julgenud teda ta „superintendentsis informeerida“. Stahl on kirja suure imestuse ja kannatlikkusega läbi lugenud, ja ta ei kokku maanõunik-

---

rest jumalasõna mittetundmisest ning hoolimatusest selle vastu, kusjuures ta oma jutustust ka näitega täiendanud. V. Viel vermehrte Moskovitische und Persianische Reisebeschreibung... nebenst andern von Adam Olearius ausgegebene Schriften von Neuen aufgelegt Ao 1696 (Hamburg), lhk. 55. On üldiselt tuntum Oleariuse poolt kirjeldatud Aa mõisa omaniku kokkupuutumine karudega, millest ka vastava orig. joonistuse koopiaga kirjutus ilmunud „Odamehes“ 1922, nr. 1, lhk. 11 — „Pildid vanast hallist ajast“.

1) Krahv Axel Oxenstiernast on teada, et ta 19. sept. 1636 kinkis Püssi mõisa omanikuna kirikule tüki maad, saades selle eest mõisale patronaadi-õiguse. Vastav originaaldokument viidud omal ajal rüütlikonna-arhiivi Tallinna.

2) Vaata mõningat Alutaguse aadli õigust — siin küll mitte lääni-õigust — a. 1629 ja 1634 paigu dr. F. G. v. Bunge ja dr. C. J. A. Pauckeri poolt väljaantud seerias: Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands, Bnd. VII, Reval 1854, lhk. 12: Rechte des Adels im Districte Allentacken bei Narva, aus des Mannrichters Gerhard Lode Rechtsbuch von 1645.

kude autoriteetlikkuse ees, sest ta võivat „Jõhvi lora“ peale palju vastata. Nii viisi jäeti mõisnikkude soov ka seekord tähele panemata. Kuid kaua ei kestnud Lüganuse kuulumine Narva alla. Jõhvi, Lüganuse ja Vaivara aadel palus jälle kirikliku alluvuse alal status quo ante sisseseadmist. Seejärgi leidis 17. jaanuaril 1651 aset kantsleri kõnelus saadikutega. Kuberner kinnitas veel asjaolu, et Jõhvis ning Lüganuses jäävat palju süütegusid karistamata. Lõpuks otsustatakse, et need kihelkonnad kuulugu uuesti Tallinna piiskopkonda ¹⁾.

1657. a., Vene-Rootsi sõja ajal rünnati ka Lüganuse kihelkonda. Lüganuse kirik hävitati seestpoolt, üksnes müürid jäid püsti. Sest ajast peale on kirik lameda laega, kuna võlvitud lagi siis sisse kukkus. Kiriku ümbruses

---

1) Valitsuse 1651. a. 17. jaanuari resolutsiooni, mis ühendab Jõhvi ja Lüganuse kihelkonna jälle Tallinna piiskopkonna alla, mainib ka Gust. Osc. Fr. Westling oma kirjutises: *Mitteilungen über die Kirchenverfassung in Estland zur Zeit der schwedischen Herrschaft*, Beiträge z. K. Ehst-, Liv- u. Kurlands, V Bnd., Reval 1900, lhk. 177, märkuses 6 lhk. 132:ie. Et tolleaegne Tallinna piiskopp Jhering (1636—1657) Alutaguse mõisnike nende nõudmises toetas, mis sündis täiesti mõistevalt piiskopkonna ala laiendamise huvides, annab võimaluse oletada Jheringi memoriaal Eestimaa kubernerile 29. jaanuarist 1651 (kiri Westlingi teatel Rootsi riigiarhiivi Livonica kogus), milles ta nõuab terve Alutaguse kiriklikku uuestiallutamist Tallinna piiskopkonnale. See piiskopi nõue Alutaguse suhtes täideti, välja arvatud vaid Narva. Lüganuse kuulumisest kiriklikes asjus Ingeri superintendendi õigusemõistmise alla kõneleb R. Winkler, Beiträge V. Bnd., lhk. 23. Lähemalt leiame aadli ja Stahli vahelise tüli kohta Carl Öhlander'il tema huvitavas, rikkale arhiivmaterjalile tuginevas töös Ingerimaa ajaloo ja omavalitsusekorralduse kohta Rootsi aja esimesel järgul: *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning 1617—1645*. Akademisk Afhandling. Upsala 1898, lhk. 205—206. Siin esitab Öhlander mõningaid detaile, mis pole kirikukroonikas selle sündmuse kirjeldamisel mainitud. Ta nimetab, et Stahl (Öhlander nimetab viimast ikka Stahell) on 1642. a., peale tüli algust, kui vaimulikud olid kahtleval seisukohal, aadel aga pöördus Eestimaa maanõunikkude poole, Alutaguses kirikute visitatsiooni korraldanud, kusjuures aadel teda kuigi hästi vastu pole võtnud, kodusoleku peale vaatamata visiteerimisele pole ilmunud ega talle sõiduhobuseid pole tahtnud anda; vastutulelikud olnud aga ametmehed rootsi härrade mõisates. Usulise seisukorra leidis Stahl neis kahes koguduses (Jõhvis ja Lüganuses) väga halva olevat. Ta ütleb, et neis kahes kihelkonnas nii palju patte aja jooksul karistamata jäänud, et säärast olukorda isegi venelaste juures (Ingerimaal), keda ikka barbariteks loetud, ette ei tule. Ristiusu tundmise ütleb Stahl talurahva keskel rahuldava olevat. — Üldiselt veel sest Alutaguse aadli opositsioonist Stahlile vaata sama C. Öhlanderi töös: *Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland*. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617—1704. Akademisk Afhandling. Uppsala 1900 (lhk. 88 ja t.).

põletati 160 talu maha, samuti ka õpetajamaja. Õpetaja elas veel 1660. a. viletsasti ühes rehes¹⁾.

1661. a. saab Lüganuse õpetajaks Martin Closius (kuni 1699), kes oma pikal ametisolemise ajal on püüdnud kihelkonna elu võimalust mööda korraldada. Tema ajal, nagu juba eespool mainitud, asutatakse kool. Tähtis on Closius veel selle poolest, et ta, koha peale tulles ja kirikuraamatut eest mitte leides, alustas selle pidamist²⁾.

Kihelkonna mõisate reduktsioonist ei kõnele kroonika. Talurahva seisukorrast enne suurt nälja-aega saame ettekujutuse konsistoriumi arhiivis alalhoitavaist (kroonika teatel) 1693.—96. a. kohta käivaist raamatuist. Talukohad ei õiendavat makse. 250 asulast täitvat ainult pooled oma kohustusi. Paljud talud jäävat vaeseks, talupojad jooksvat ära. Edasi öeldakse järgmiselt: „Dazu käme, dasz sofort bei der Ernte u. Anfang des Dreschens die Bauerschaft vom Hofe streng requiriret werde u. auch ungedreschenes Korn weggeführt werde, worunter das Priestertheil sei³⁾.“ Seepärast ei saa ka talupojad, kuigi nad tahaksid, kirikumakse õiendada.

7. juulil 1698 on kihelkonda visiteerinud Eestimaa piiskopp Joachim Salemann. Tehakse kindlaks, et kirikumaa on piirikividega õieti ära märgitud ning et kirik omab kalapüügiõiguse. Eestseisja arvab, et kiriku on ehitanud keegi Cort resp. Johann Luggenhusen. Järelekatsumise tagajärg osutus kaunis heaks. Kirikukõrtsi juures tulevat tülisid ette. Varemalt karistati süüdlasi, kuid 1696.—98. nälja-aastal mitte. Viis kirikuvöörmündrit kaebavad talupoegade sõnakuulmatuse üle. Kirikuvöörmündrite matmise puhul sünnib kella löömine tasuta, õpetajale peab aga maksma, nagu piiskopp on otsustanud. Õpetaja pole 1661. a. ainustki kirikuraamatut eest leidnud. Kirikulaegas asub varastekartusel õpetajamajas. Õpetaja peab kirikuarvet, konvent vaatab selle läbi. Õpetajamaja on lagunemisel. Õpetaja kaebab kirikumaksude vähese õiendamise üle. Leina-aasta tõttu hävida paljud majapidamised, kuna talupojad Vene piirile lähevad ning paljud kiriklikult ühendamatud kokku

1) Sellest käigust kõneleb R. Winkler, Beiträge, V Bnd., lhk. 23, kes mainib 150 talu mahapõletatuina. Edasi v. Jung, Muinasajat. III, 117; G. Wrangell, koguteos „Virumaa“, 94.

2) Closiuse ajal, 1668. a., ühe mõisnikulese surnukeha Lüganusest ärasaatmise ja Tallinnas matmise arve annab kujuka pildi tollaegseist jõukamate matmiskuludest. V. Inland 1856, nr. 32, Beerdigungskosten zur schwedischen Zeit.

3) Chr. d. St. J.-K., lhk. 16.

jooksevad¹⁾. Kiriku häbipink olevat kohal, kuid kirikupakk mitte. Koha peal visiteerimise puhul jooksid talupojad ära. Karjamõisad ei maksnud midagi. Köster omab maad, kuid ei saa maksu. Ebajumala-teenimisest ei olevat midagi kuulda, küll tulevat ette aga kalmudesse matmist.

Pärast vana õpetaja Closiuse Haljalasse minekut soovitasid piiskopp Salemann ning konsistoorium uueks õpetajaks Henricus Cohsen'it. Mõned mõisnikkudest nõudsid patronaadi-õigust. Saadeti siis kiri küsimusega Stockholmi, kuningale. Vastuses, mis dateeritud 2. detsembrist 1698. a., tunnistab Kaarel XII magister Heinrich Cohseni Lüganuse õpetajaks. Seni kui koguduseliikmed ei suuda kirikuseaduse alusel oma patronaadi-õigusi esitada, käsutab ta nimetatud pastoraati kui regaali.

Cohseni tegevuse üle Lüganuses pole pea mingit teadet, sest et mõllanud Põhjasõda on need nähtavasti hävitanud. Õpetaja oli sunnitud oma ametikohuste täitmist koha peal katkestama. 11. jaanuaril 1710 suri Cohsen Tallinnas. — Põhjasõda on rohkesti hävitustööd teinud kihelkonna alal, mis oli sõja esimestel aastatel, nagu ka muugi idapoolne Virumaa, sõja tallermaaks. Nii Vene kui Rootsi vägede läbimarssimised, röövkäigud, taud jne. olid mõisad ja külad varemteks või elanikkudeta kohtadeks muutnud, vähendanud elanikkude arvu umbes ühe neljandiku peale²⁾. See ajajärk on kihelkonna ajaloos üks kannatusrikkamaist. Säilinud arhiivimaterjali ja suusõnaliste traditsioonide põhjal on vahest võimalik tulevikus teda veel lähemalt vaadelda³⁾.

Seitsmeaastase vakantaja järel kutsub ajutine Püssi mõisa omanik kindralleitnant Czernitschef Lüganuse kirikuõpetajaks endise soome õpetaja, kes sõja ajal vangina siia maale toodud, Andreas Chalenius'e. See kutsumine oli kogudusele õnnelik, sest et õpetaja osutus tubliks, energiliseks meheks.

---

1) Uus kirikuseadus nõudis üht tervet leina-aastat; selle kestel ei võidud leski laulatada.

2) V. Inquisition über die Güter Ehstlands im Jahre 1712, lhk. 28—40. Mnskrpt. Tallinnas Estl. Literär. Gesellsch. rmtk. V 2320. Arhiivimaterjali leidub Riigi Keskarhiivis j. v. m. Kirikukroonikas katkendl. lhk. 19—20. Siis kaasaeglaste nagu Kelchi, Kaarel XII saatja O. Stiernhööki, Šeremetjevi j. t. teated.

3) Mõnda Põhjasõja kohta käivat traditsiooni on üles tähendanud ja avaldanud käesoleva kirjutaja E. Kirjand. 1924, lhk. 348—360: Mõningaid mälestusi ja sõnalisi traditsioone Lüganuse kihelkonnast. Mõned jutud on M. J. Eiseni kogus ja K. Normaki ülestähendustes käesoleva kirjutajale j. v. m.

1717. a. 23. juuni visitatsiooni kohta alalhoidunud protokollist saame teada, et eestseisja Wrangell pole veel kirikukohut pidanud. Saksa jutlusi peetakse vähe. Kirikupõllud on paljad. Kirikuasjad on alles Wrangelli juures. Olevat tüli õpetaja kutsumise pärast. Kirik pole vaenlaste poolt maha põletatud ega röövitud, välja arvatud see, mis hävitatud altaril ja akende küljes ¹⁾). Mitte vähemutki pole veel kiriku ega õpetaja jaoks tehtud, nii et viimane peab talupoegade juures elama. Iga mõis peab ühe akna parandama. — Varssi peale seda visitatsiooni peetakse Jõhvi kiriku visitatsioon, röövlite kartusel, Purtses mõisas ära ²⁾).

Chaleniuse tegevust võib jälgida 1727.—29., 1730., 1733. ja 1735. a. konvendiprotokollidest. Neil konventidel on mõningaid otsuseid tehtud jumalateenistuse ja ka muul ajal korra loomiseks koguduses. Kõrtsid ei tohi jumalateenistuse aegu viina müüa. Kui mõni talupoeg jumalateenistuse ajal eksib, pannakse ta kirikupakku ja peab kirikuteenijale 2 kopikat maksma. Naisi pidi karistatama häbipostiga. Kirikuvöörmündrid pidid vaheldumisi kiriku juures olema. Talgud ei tohtinud laupäeval aset leida. Surnud on Chalenius 1735. a. alul, saavutades talurahvakoguduses hea kuulsuse ja mälestuse endast kuni 18. aastaja lõpuni.

1736. a. otsustab konvent: kes teist korda häbipostis, seda nuheldakse vitstega.

1738. a. 2. juuli visitatsiooniprotokollis kaevatakse lobisemise üle kirikus ja asjaolu üle, et vaesed matvat surnuid kalmudesse. Koguduses varastatavat ja joodavat palju, vandumisel ei olevat lõppu. 1740. a. tehakse korraldus, et vaesed ei seisaks kiriku ukse ees, sest et nad seal saadud raha eest kohe viina ostavad. Nendele määratavate andide jaoks pannakse eriline kast välja ja sinna sisse kogunev raha jagatakse 4 korda aastas vaeste keskel natuuras ära. — Usklikke olla kihelkonnas vähe, palju poolusklikke, veel enam mitteusklikke ja ebausklikke. Ristiusu levimise takistajaiks arvab õpetaja rohkem tööd, inimeste julmust, kõrtse ja ebamõõdukust talgudel ning pulmades ³⁾).

1) Kirik jäi hävitamata 1703. a. venelaste käigul, kuna venekeelne sedel ta külge oli löödud: „Selle maja, Kristusele pühendatud, jätab iga kristlane puudutamata.“ V. Chr. Kelch, Liefländ. Historia II., lhk. 348.

2) Chr. d. St. Joh. K., lhk. 20. Samade konsistoriumiaktide põhjal kõneleb sellest R. Winkler, Beiträge, V Bnd., lhk. 21.

3) Tähelepanev on asjaolu, et kogu 18. a-s. ei kuule me kaebust sissetungiva herrnhutismi kohta. Olgu mainitud siinjuures dr. Th. Harnacki põhjalik töö herrnhutistlikkude vennastekoguduste üle Läänemere-

Omapärane märkus leidub 1753. a. visitatsiooniproto-
kollis: kirikupakk olla ära varastatud. Kes seesuguse
teoga on hakkama saanud, jääb kindlaks tegemata.

1766. a. müüriti kirikus hauad välja ametmeeste,
käsitööliste ning vabade inimeste matmise jaoks. Iga
surnukeha matmise eest tuli 2 rbl. maksta.

(Järgneb.)

O. Liiv.

Kirjanduslik ülevaade.

Eduard Nukk: **Eleegilised laulud.** Luuletusi 1921—1925.
„Leelo“ kirjastus Tallinnas 1925. 76 lk. Hind?

Eesti raamatud on olnud juba ammu oma välimuselt ja mahult
väikesed, hallid ja igavad. See on olenenud kirjastuste kitsast kapitalist
ning ostjate rahapuudusest. Millal paraneb seisukord selles suhtes?
Pole ette näha. Viimne aeg süvendab koguni mainitud raamatukultuuri
ilmet. Vanad kirjastused kiratsevad, uusi ei tõuse, kirjastama asuvad
oma raamatuid autorid ise oma vähese rahaga.

Juba neljandat aastat teotseb „kirjastus Leelo Tallinnas“, mille põhi-
kapital koosneb paarikümnest tuhandest krediidist, juhatus kahest direk-
torist (praegu vististi ainult ühest — „Eleegiliste laulude“ autorist) ja
kes on avaldanud oma tegevusaja jooksul oma jagu elavust — iga aasta
kirjastanud ühe luuletuskogu. Ta raamatud on väikesed ja lihtsad, kuid
ometi küllalt meeldivad. „Leelo“ uuemaks väljaandeks on Eduard
Nukk'i „Eleegilised laulud“.

Eduard Nuki luuletusis helisevad juba algusest peale eleegilised
helid. Inimene on kui väike rändaja suures ilmaruumis, kui pisike
putukas mõne ürglooma ees või kui aheldatud vang võimsate vangla-
müüride vahel. See oli „Rännaku“ juhtmotiiv, see on ka „Eleegiliste
laulude“ põhijooneks. Viimases on teravad kontuurid vaid pehmenenud,
udustunud, teisenenud.

„Oleme eksijad — eksijad udus,
rändajad, otsijad sihte ja teid.

—————
Jatkates elu jätkame kadu,
hääbume — vaja ei enam siis teid...“

Nõnda kuulub „Eleegiliste laulude“ avavärs.

Siiski ei taha me selles ebakindlas ja varjulises ilmas hukkuda —
selles oleme autoriga ühel arvamisel. Oleme noored, ihaldame elada!
Elu on kõik, sealpool hauda pole midagi. Kartes surma hoiame kramp-
likult kinni käesolevast elust. Inimene on nagu leht, mis väriseb elu-
tuules. Hirm on elada, aga hirm on närust elu ka kaotada! „Kel iha
on hukkuda?“

---

mail: Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüderge-
meinde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte neuerer und neuester Zeit.
Erlangen, 1860. Herrnhutismist ja ta ajaloost Katariina II esimeste
valitsusaastatени leidub asjalikke vaatlusi J. Eckardt'il, Livland im acht-
zehnten Jahrhundert. Umriss zu einer livländischen Geschichte. Erster
Band: Bis zum Jahre 1766. Leipzig 1876 (lhk. 163—167 j. t.).

Hall ja halb on ilm, elu, aga sellest hoolimata armastame seda. Mispärast? Kui ollakse pettunud, siis on kena hukkuda! Eduard Nukk pole pettunud. Tema „Eleegiliste laulude“ kõige tugevam motiiv on: mitte asjatult elada, otsigem sihte ning püüdgem paremuse poole!

„Tunnid kõik taome kallisrahaks:
tegasid teha — ei tukkuda!“

Kui mõõta luuletuskogu väärtust ta moraalse jõu poolest, siis kuulub see paremate asjade hulka. Tas on puudutatud elu viletsust väga mitmesugustes variatsioonides, nähtud inimeste jõledust, valskust ja verehimu. Selle stiingemad kajastused on kolmes mälestuses revolutsiooni algpäevilt. Mitte ükski lõpptulemus pole üleskutse ja püüe uue elu järele, vaid see prahvatab tuksatavate ridadena peaaegu igast värsist. See on autoriga kokku kasvanud täitsa orgaaniliselt. Autori ainus soov on: „Saaks ilma uueks luua, kõik inimesed teeks ma hingeliselt hääks.“ Ta tunneb enese hinge puhtana kui värske lume, hellana ja noorena.

Kui poeeti, kui tundeinimest seob autorit usk, et kõikjal pole veel kustunud puhtus ja ausus. Teab, et peale tema kuskil tuksub süda, kes ihkab armu, kellele kurjus on mureks, kes soovib, palub, tahab ja ihkab, et inimene vihkaks halba, annaks üksteisele toetava käe töö otsimisel ja päästmisel. On sund inimesis, kes ei lase õelusis uinuda, kes äratav igatsust üllama ja jumalikuma elu järele.

Poeetidel on ikka head soovid, kuid nende tegevusvõim on väike ning nad põgenevad heal meelel vabasse loodusse, et pääseda ilmakarast ja põlatavast seltskonnast. Ka Nukk tallab neid tuntud teid. Ta enese tunnistuse järgi kuuluvad ta õnnelikumate tundide hulka need, kus võib maitsta harrast üksindust, metsade ja väljade avarust.

„Neil silmapilkel pühalikel ulatatud
on vastu inimesil jumalate käed;
end tunnen loodusega üheks sulatatud
ning hinge valdavad taas taevalikud väed.“

Aga kõik inimesed pole hellatundelised pööcedid! Oleks see nii, oleks ilm juba ammu parem.

„Eleegilised laulud“ on kindlaideeline raamat. Oleks ta sama võrra kindel ka kompositsioonilt, oleks seda parem. Meeleolult erinevad, ilmelt kirjeldavad, ideeltki teisenevad on kolm revolutsioonipilti. Omal ajal oleksid nad pakkunud veel midagi, kuid nüüd ei tunnista nad muud kui kulunud võtete harrastust. Autor olevat käesolevast kogust hulga luuletusi välja jätnud, et kogu mitte suureks ajada. Võib-olla oleks leidunud nende seas siia paremini sobivaid asju. Ka luuletus „Pärnu“ tundub lahtise lehena.

Kui suur on kõnesoleva kogu üldväärtus? Autor arvab ise, et ta „Eleegilised laulud“ on palju paremad kui kaks eelmist kogu. „Olen annud neis kõik, mis mul oli,“ ütleb ta nende ridade kirjutajale erakirjas. Autori esikkogu „Rännakul“ on jäänud meelde kui tõsine ja filosoofiline raamat, mis teotseb elu põlisprobleemide kallal. Tagasihoidlik, ent ometi meeldiv. Ma ei või võrrelda praegu, kumb kogu rohkem kaalub, kas „Rännakul“ või „Eleegilised laulud“. Aga ka viimasel on oma kindel filosoofiline põhitoon, on tunnete värskest ja otsekohesust. Enam on siin rõõmu kui eleegilist kurbust.

Kõige meeldivamad laulud leiduvad tsüklis „Eleegilised laulud“. Neid pole rohkem kui kaksteistkümmend, kuid nad annavad täieliku jäbilõike autori ilmavaatest ning tundmuste laadist. Oleks terve kogu sarnane, oleks eesti kirjandus ühe väärtuslikuma raamatu võrra rikkam. Tundeväljendused on siin intiimsed ja isiklikud. Küllalt korduvad helid, aga jäävad alati värskeks ja nauditavaks.

Suurt muret ei kannu Nukk „Eleegilistes lauludes“ vormilise külje pärast. Lihtsad värsid, tavalised riimid. On ainult kaks sonetti ja kaks trioletti. Nukk on välja annud terve triolettide kogu („Trioletid Amorille“); See vorm on saanud talle õige omaseks, ja selle lamelaiutav ilme mõjub õige kahjulikult teistesegi värsivormidesse. Siinsed sonetid on vägisi välja veninud, mis teeb soneti mõju väikeseks. Suurem osa värsse on nelja- ja kuuerealised, peale selle vabavärsid.

„Eleegilistes lauludes“ leiduvad ainult lõpuriimid: kõige enam vahelduvad naisriimid meesriimidega, vahel sekka ka mõni daktül- ja neljasilbiline riim, mõned juhud on isegi ird- ja liitriimidega (irdriimid: sunnikust — hunniku, lhk. 45, ja silmil — filmi, lhk. 57; liitriimid: sammume — ammu me, lhk. 8, armu — karm mu, lhk. 23, hullemat — ulle vat, lhk. 69). Erandi tavaliste rist- ja paariimide keskel moodustab vabavärs „Linnavahi laip“, mille esimene salm riimib näiteks nii: aadbcedbefdīccgg. Ei puudu ka puudulikud ja poolikud riimid, aga neid pole palju.

Zyrowice, 5. I. 1926.

A. Roose.

Killud ja dokumendid.

Ja an Tammanni elulugu.

Ja an Tamman n sündis 22. juunil 1832. a. Tori vallas Sikana talu peremehe pojana. Õppis vallakoolis, hiljemini Tori köstrikskoolis.

Astus abiellu 20 a. vanaduses ja võttis siis kängujäänud isatalu oma kätte. Sissetuleku suurendamiseks õppis ta raamatuköitmist ja asutas raamatukaupluse. Kuid kasu asemel kippusid kõrvalametid kahju tooma. Tammann asutas maarahva esimesed kaubapoed Pärnu ja Viljandi vahel:

Toris, Vändras ja Sikana talus. Kauplemine läks hästi, kuid kasu veeres suuremalt osalt teenijate taskusse, sest peremehe asjatundmine oli puudulik. Siit sai alguse T-i püüe noorema põlve kooliõpetust parandada ja põllu-mehe silmaringi laiendada.

1865. a. algas kodumaal kreeka-õigeusu kirikute ehitamine. T. jättis poed teiste kätte ja hakkas kirikuid ehitama. Selle läbi sai ta jõuka-maks, laiendas Sikana talu piirisid, ehitas kohale nägusad hooned, tõi 1875. a. välismaalt paremat tõugu kariloomi ja laotas neid teiste väike-põllumeeste seas laiali; ühtlasi seadis ta Soome eeskujul piimatalituse sisse, mis oli ümbruskonnale ergutuseks.

Kirikute ehitamise ajajärgul puutus T. selle aja haritud ja silma-paistvate eesti meestega kokku, nagu Hurt'iga, Jannsen'iga, Wühner'iga, Kapp'iga, Eglon'iga, Adamson'iga, Henno'ga, Mitt'iga, Jakobson'iga j. t. T. õhutas koolide ja põllumeesteseltside asutamisele (Aleksandri kool, mille asutamisele T. jõuga ja nõuga abiks oli, Tartu, Pärnu ja Viljandi Põllum. Selts).

T. viimased elupäevad olid kurvad: ta kaotas silmanägemise. Suri 3. oktoobril 1890. a. Tartus.¹⁾

A. Kruusberg.

Eesti Põllumeeste-seltsi põhjakirjad. (Statutid.)²⁾

§ 1.

Iga rahva ja riigi alaliku³⁾ elu põhi on põlluharimine ja maeapida-mine. Seda mõistusega ja korrapärast tallitada ja kõigest sest, mis taluseisuse paremaks edasisaamiseks tarvis läheb, ikka päev päevalt selgemat aru saada, peab iga põllumehe tõsine igatsemine ja püüdmine olema. Et meie Eestlased⁴⁾ aga enamiste vähe õppetud inimesed oleme, ühest teisest ka oma nõu ja jõuga üksikult eemal seisame, ja nenda mitte paigastki ei sa, kuidas seda nii mittu sada möödaläinud aastaid tunnistavad: siis oleme alamal nimetud eestipõllumehed nõuks võtnud „põllumeeste seltsi“ asutada; põllule parandamiseks⁵⁾ ja meestele õppetuseks.

§ 2.

Sellesinatse seltsi hoolekandmine ja püüdmine peab olema: parema põlluharimise ja põlluriistade, tulusama vilja- ja heina-seemne, karja-kasvatamise- ja söötmise, lojuste-seltsi ja arstimise, maeapidamise ja lastekasvatamisse eest mõistust mööda hoolega muretseda.

§ 3.

„Eesti-põllumeeste-selts“ tuleb igas kuus üks ehk kaks kord säetud kohas kokku, nii kui seda tarvis saab olema aea sundimises.

§ 4.

Eesti-Põllumeeste-seltsi liikmed peavad nimelt põllu- ja maeapida-jad inimesed olema; aga seltsil on kaa see voli: sündsaid mehi,

1) Kadunu poja Aleksander Tammanni teated.

2) Originaal leidub arhiiv-raamatukogus J. V. Jannseni paberite hulgas (14/XIII) järgmiste parandustega ja täiendustega.

3) Enne parandamist: „Eesti tallurahva alaliku“ jne.

4) „Eestlased“ juurde kirjutatud.

5) Esialgu „kosumiseks“.

kes seltsi tulluks ja kasuks võivad olla, mu seisuse inimestest eneste sekka võtta.

§ 5.

Eesti-põllumeeste-selts vallitseb ise enese keskelt omad tallitajad ehk vannemad, ja nimelt:

1) Pea (Präsitant) ja kaks tallitajat¹⁾.

2) Kirjutaja ja temale kaks abilist.

3) Kassameister ja temale kaks abilist.

Need²⁾ astuvad siis asemele, kui haigus ehk mu hädaline asi kirjutajat ja kassa meistrit³⁾ oma seltsi tallitamist ei lubba tallitada; [aga pea asemele astub üks 2 tallitaja 1 järgmine]⁴⁾.

Tähendus: a) Pea kohus on: 1) Kokkotulemisi kutsuda, 2) seal korda pidada, 3) käretaks läinud läbi rääkimisi vaigistada, 4) eesttulevas kokkotulemises seltsiliikmetest soovitud läbirääkimisi nimetada, ja veel muud⁵⁾ palju teised asjad.

b) Kirjutaja kohus on: 1) Protocoll'i raamatuse tähtjad asjad tähentada, 2) seltsile saadetud kirjad ehk kõned kora järele koos hoida ja paigale panna j. n. e., et eesttulevas aeas mõni mõistlik mees neist Eesti rahva tulluks midagi kokku seada võiks.

d) Kassameistri kohus on: Seltsi raha truiste hoida ja kasvatada; seltsi tarvituste eest hoolt kanda n. n. e.

§ 6⁶⁾.

Seltsi vanemaid, kes kõik päris Eestlased ja õppetud mehed peavad olema, valitsetakse ükskord aastas. Kõik liikmed tulevad nimetud kohas kokko, nimetavad seks korraks tallitaja ja kirjutaja, kes eestseisusse valitsust toimetavad. Siis iga ameti peale savad nimetud kandidadid, kes sedelite läbi valitsetud savad.

§ 7.

[Seltsi vannemaid, kes kõik päris Eestlased peavad olema, valitakse ükskord aastas.]⁷⁾ Iga aasta lõppetusel⁸⁾ teevad vanemad⁹⁾ avalikult aru omast kassa ja kirja ja nõu pidamisest,¹⁰⁾ see on: Sissetulekust ja väljaminekust (seltsivarast) ja mis muido nende keskel räägitud ja tehtud ja veel teha jääb¹¹⁾. Sellepärast peab ka iga kokkotulemises Protokoll vanematest ja kolmest seltsi liikmest teiste asemel tunnistuseks alla kirjutud saama.

§ 8.

Seltsi vannemad lubavad oma ametit truiste, hoolega ja kõigeparema teadmise järele pidada, kõige selle eest jõudo mööda murretseda, mis

1) Esialgu „ja temale kaks abilist“.

2) Esialgu „abilised“.

3) Esialgu seisis „kirjutajat ja kassa meistrit“ asemel: „üht päris vannemat“.

4) Sulgudesse asetatud lause hiljemini juurde kirjutatud.

5) Sõna „muud“ pärast vahele kirjutatud.

6) Hiljemini tervelt juurde kirjutatud.

7) Sulgudes leiduv lause hiljemini kustutatud.

8) „lõppetusel“ pärastpoole juurde kirjutatud.

9) Esialgu „nemad“, hiljemini „va“ sõnale ette kirjutatud.

10) Esialgu „maepidamisest“; pärast „maea“ kustutatud ja „kassa ja kirja ja nõu“ vahele kirjutatud.

11) „ja veel teha jääb“ hiljemini juurde kirjutatud.

seltsi tulluks ja kasuks voiks tulla; aga muud liikmed lubavad kaa seltsi asjus vastopanemata nende sõna kuulda ja täita, et kõik asjad alati laitmata ja viisipärast omas rööpes käivad.

§ 9¹⁾.

Peaks, kellest Jumal hoiaks, üks vanematest oma ammetit mitte trüist pidama, siis peab ta seltsi nõudmise peale eestulevas kokko tulemises oma maja pidamisest aro andma, ja jääb ta süüdlaseks, siis kaotab kohe oma ammetit ja tasub seltsile kõik kahjo, mis ta teinud.

§ 10.

Igäuks põllumees võib ühe tutva seltsiliikme läbi esimest ja viimast korda muid o seltsi kokkotulemisest, nende nõupidamisest ja läbirääkimisest osa võtta; tahab ta siis seltsi liikmeks saada, siis peab ta ennast vanematele nimetada laskma, pärast seda tulevas kokkotulemises saab siis tema vastovõtmise pärast sedelite läbi „ei“ ehk „jah“ otsuseks antud.

§ 11.

Igal liikmel on uue liikme valitmise õigus, aga kui $\frac{1}{3}$ ossa liigmid²⁾ koos ei ole, jääb valitmine teiseks koraks.

§ 12.

Kui seltsi eestseisus arwab midagi tarviliku ja tulusad asja seltsi kuluga ette võtta, siis peab kõige vähem kolmas osa liikmetest eestseisusega ühes nõus ja meeles olema.

§ 13.

Et seltsil kaa omad kulud saavad olema, siis maksab iga seltsiliige esimest korda kolm rubl seltsi kassasse. Pärast nii palju kui eestseisus kolmanda osa muu liikmetega arwab tarvis olevad.

§ 14.

Iga liige saab seltsi põhjakirjad ja aasta sedeli, kelle peale tähendakse, mis ta Kassasse maksnud. Kes oma aasta maksu seltsi aasta akkatuse päeval maksmata jätab, kaotab liikme nime ja õigust ära, peab põhjakirja tagasi andma ja kustutakse seltsiraamatust maha.

§ 15.

Seltsi kokkotulemised peavad mõistlikult ja viisipärast peetud saama, et kõik seltsist head eesmärki kuuleksid ja näeksid. Tulevad mõne asja pärast kahesugused mõtted ja vaidlemine, siis ei tohi se ial tülliks saada. Otsus tehakse selle järele, kuidas § 12 räägib.

§ 16.

Seltsi koosolemises peab järg nenda käima:

- 1) Lauldakse mõni salm laulo-raamatust.
- 2) Loedakse tükike Jumala sõnast.
- 3) Laulab koolmeister oma lauljatega, mis naad nelja häele peal õppinud; siis tuleb läbirääkimine ja kõnelemine seda mööda kuidas kord tarvitab:
  - a) Põllu-maast-riistust, vilja- ehk heinaseemnest etc;
  - b) Lina tegemisest, leust, harimisest, kaubast etc, etc;
  - d) Lojuste seltsidest, karjakasvatamisest-, söötmisest-, tallitamisest, nende haigustest ja arstimisest etc;
- e) Öuna- ja viljapuu-aea tallitamisest etc;

1) Pärast tervelt juurde kirjutatud.

2) Esialgu: „aga kui..... 5 kümend liiget“.

- g) Mesipuu pidamisest;
- h) Hoonete ehitamisest — olgo elumaea ehk kõrvalised hooned etc [Ja kuidas tullekahjud rohkem ärra hoitud saaksid.]¹⁾;
- i) Tervise hoidmisest ja arstimisest etc;
- j) maea puhtusest ja koristamisest etc;
- k) kuidas rumalad ebausku kombesid voiks rahva hulgast vähendada ja kaotada;
- l) kuidas haigede eest paremad hooldust kanda ja vaestele abi saata etc;
- m) kuidas tüli ja riid naabrite vahel voiks emal hoitud saada;
- n) kuidas perre ja noorrahvas kimaluse eest hoitud etc;
- o) kuidas külalised voiksid tehtud ja kerjamine kaotud saada etc, etc, etc.

Muidugi ei voi igast asjast ühekorraga räägitud saada; aga mõned neist panevad nemad igakord oma juttu põhjaks ja igamees ütleb oma paremad mõtted ja kuulab jälle teise käest, mis nemad paremaks arvavad. Nenda õppib üks kõige ja kõik ühe käest.

§ 17.

Seltsi kulu peale peetakse üks eestikeele raamatu kogu ja tarvilised seitungid²⁾ omast asjadest, kust seltsiliikmete õppetuseks etteloeatakse ja ühe ning teise asja üle kõneldakse ja küsitletakse.

§ 18.

Seltsiliikmed lubavad kaa nimelt selle eest hooldust kanda, et kõik keiserlikud käsud ja kohtupoolised kuulutused, nii paljo kui need talurahvasse putuvad,³⁾ neile tutvud ja nende raamatu kogus leida oleksid.

§ 19.

Seltsiliikmed lubavad iseäranis selle üle sagedaste nõu pidada, kuidas Eestirahva parema ja mõistlikuma maea-pidamise kõrvas ja sellega ühes, nende laste kasvatamine ja koolitamine voiks parem edasi minna ja rahvas haritud eluviisis edasi saada.

§ 20.

Seltsi kokkotulemise maea muretseb selts ise oma kulu ja jõuga eestseisuse ja kolmandama osa liikmete arvamise järele sündsasse kohta tarvitust mööda.

§ 21.

Seltsil on kaa keelmata auuliikmeid vasto võtta, kelle käest mingisugust maksu ei pärita, kui needsinnatsed ühel ehk teisel viisil seltsi juhatamiseks, abiks ja toeks voiksid olla; aga iga hea kasulik and ehk kingitus nende poolt, saab seltsist suure tänuga vasto võetud.

§ 22.

Tahab selts oma aasta päeva, ehk muud tähtjat päeva, nago mõnda kroonu püha etc, ühes koos mäletada, siis tulevad piduks kokko ja muretsevad selle eest, et neil kaa süia ja jua oleks; aga kõik ausal viisil.

§ 23.

Et kõigil kurjal kõnedel ja laimamistel seltsi koosolemiste üle — mis tõesti mitte ei sa puuduma — kohe tam ees oleks, siis saab igakord koosolemise koha vallavanem kui keiserlik ametnik, palutud [kui

1) Sulgudesse asetatud lause hiljemini juurde kirjutatud.

2) Esialgu on seisnüd „eestikeele seitung“.

3) Kustutatud „ja eestikeele on“.

seada tarvis olleks] 1) seltsi nõupidamistest ja läbirääkimistest osa võtta, et temal võimalik on parajas paigas sõna töt rääkida.

§ 24.

Peaks aega mööda needsinatsed „Eesti-põllumeeste-seltsi“ põhjakirjad näitma muutmist tarvitavad, siis tehakse neid seda mööda ümber ja antakse jälle ülema valitsuse ülevaatamise ja kinnitamise alla.

§ 25.

Iga seltsi liiget, kes ennast ausaste üles ei pea, seltsis ehk muijal sõnu räägib, ehk tegusid teeb, mis seltsile teotuseks tulevad, heidetakse seltsist välja, ega tohi tema enam teistega kokku tulla.

Eesti põllumeeste-seltsi asutajad olid needsinatsed:

vaata lisa A 2).

Ärakiri riigivara-de-ministri ametlikust kirjast Balti kindralkubernerile 14. juunist 1869 nr. 177. 3)

Sisemiste asjade ministri-härra saatis minu kätte Teie Ekstsellentsi kirja 11. jaanuarist s. a. nr. 103 eesti põllumajandusliku seltsi asutamise asjus Tartus, millele ka põhikirja-kava on kaasa lisatud.

Peale selle kava läbivaatamist minu hoolde usaldatud ministeeriumi õpetatud komitee poolt selgus, et nimetatud kava on puudulik nii oma sisu kui ka selguse poolest.

Põhikirja-kavandisse on mitmed asjad võetud, mis põllumajandusliku seltsi tegevuse piirist üle lähevad ja seltsile administratiiv-valitsuse iseloomu võivad anda. Nii on seltsi otstarbeks ja tegevuseks üles antud: (§ 2, 18, 22) vastastikune õpetuseandmine, lastekasvatamine, hoolekandmine vaeste ja haigete eest, tülide ärahoidmine naabrite vahel ja nende rahulik lõpetamine, noorte inimeste ja teenijate kõlblusevastase ühenduse ärahoidmine, abinõud kerjamise vastu, ebausku hävitamine jne. Edasi võivad põhikirja-kavandi (§ 8) järele inimesed, kes seltsi valitsusesse liikmeteks on valitud, valimise ainult sel puhul tagasi lükata, kui nad eelmisel aastal seda ametit juba on pidanud. Edasi on (§ 10, 11 ja 17) põhikirja-kavandisse üles võetud seltsiliikmete kõlblised kohustused üldse, niisama ka valitsusehikmete omad, nagu ka nende vastastikune vahekord oma vahel. Siis on põhikirja-kavandisse (§ 26) lause mahutatud, mille järele, laimu ja teotuse ärahoidmiseks, mis pahatahtlikud inimesed seltsi kohta võiksid laiaili laotada, linna politseiülem ja kohalik vallavanem seltsi koosolekuist peavad osa võtma. Lõppeks on põhikirja-kavand üldiselt väga puudulikult kokku seatud: mõni asi on temast välja jäetud, palju on segaselt öeldud.

Selle tagajärjel on minu hoolde usaldatud ministeeriumis Eesti Põllumeeste Seltsi uus põhikirja-kavand valmistatud, mis ühelt poolt vastab neile eesmärkidele, millede poole selts oma otstarbe järele peab püüdma, teiselt poolt ometigi on selle kujuline, mis säärase seltside jaoks vastu võetud. — See kavand on mul au Teie Ekstsellentsile ühes alandliku palvega saata, seda Eesti põllumeeste seltsi asutajatele pakkuda; kui kavand vastu võetakse, see alla kirjutada lasta ja siis ministeeriumile saata kinnitamiseks maksvate määruste järele. (Allkiri.)

1) Sõnad sulgudes pärast juurde kirjutatud.

2) Ei leidu põhikirja juures ega P. S. aktides.

3) See ärakiri, praeguse tõlke originaal, on saksakeelne ja leidub T. E. Põll. Seltsi aktides.

A. Eesti autorid.

- Friedrich Robert Fahlmann: Kirjatööde kogu I. 80 lhk. Hind 50 m.
 Kristian Jaak Peterson: Laulud, päevaraamat ja kirjad. 189 lhk. Hind 150 m., iluköites 300 m., kalingorköites 330 mk.
 Suve Jaan: Luige Laos. III trükk. 67 lhk. Hind 40 m., iluköites 190 m., kalingorköites 220 m.
 J. V. Jannsen: Kolm juttu (Maatargad, Uus variser, Voldemar ja Jüri). 78 lhk. Hind 50 m., kalingorköites 230 m.
 Fr. R. Kreuzwald: Paarsammukest rändamise teed. III trükk. XXI+29 lhk. Hind 35 m., kalingorköites 195 m.
 " " Reinuvader-rebane. VI trükk. 9 pildiga. 128 lhk. Hind 85 m., kalingorköites 245 m.
 " " Kilplased. IV trükk. 126 lhk. Hind 90 m., kalingorköites 250 m.
 " " Viru lauliku laulud. Gustav Suitsi eessõna ja autori pildiga. IX+139 lhk. Hind 200 m., kalingorköites 360 m.
 Lydia Koidula: Ojamõlder ja tema minija. III trükk. 63 lhk. Hind 40 m., kalingorköites 200 m.
 " " Kaks juttu (Ainuke, Enne ukse lukutamist). II tr. 111 lhk. Hind 85 m.
 " " Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola. III tr. 63 lhk. Hind 50 m.
 " " Kõik kolm teost koos iluköites 335 m., kal. köit. 365 m.
 " " Kogutud luuletused. Gustav Suitsi eessõna ja autori pildiga. XVI+207 lhk. Hind 275 m., kalingorköites 435 m.
 Jakob Pärn: Oma tuba, oma luba. III trükk. 62 lhk. Hind 50 m.
 " " Must kuub. III trükk. 160 lhk. Hind 120 m., kalingorköites 280 m.
 " " Mõlemad teosed koos iluköites 340 m., kalingorköites 370 m.
 Joh. Kunder: Kroonu onu. Nali kahes vaatuses. III trükk. 54 lhk. Hind 40 m., kalingorköites 200 m.
 " " Eesti muinasjutud. II trükk. 144 lhk. Hind 120 m.
 " " Mõlemad teosed koos iluköit. 320 m., kalingorköites 350 m.
 A. Reinwald: Valik luuletusi. XIII+98 lhk. Hind 100 m., iluköites 250 m., kalingorköites 280 m.
 Jaan Bergmann: Laulud. II trükk. XXXV+396 lhk. Hind 300 m., kalingorköites 460 m.
 J. Järv: Karolus. II trükk. 110 lhk: H. 75 m., iluköit. 225 m., kal. köit. 255 m.
 Elisabet Aspe: Ennosaare Ain. III trükk. 140 lhk. Hind 100 m.
 " " Kasuõde. III trükk. 72 lhk. Hind 60 m., kal. köit. 220 m.
 " " mõlemad teosed koos kalingorköites 350 m.
 Anna Haava: Luuletuskogu (Luuletused I, II ja III, Lained, Ristlained, Põhjamaa lapsed, Mele-päevist). Illustreeritud. XII+398 lhk. Hind 400 m., kalingorköites 560 m.
 " " Luuletused I. IV trükk. 63 lhk. Hind 40 m. (Pealaos.)
 " " Mele-päevist. 60 lhk. Hind 40 m. (Pealaos.)
 K. E. Sööt: Aastate kajastus. Luuletused 1883—1924. V. Ridala eessõna ja autori pildiga. 236 lhk. Hind 350 m., kalingorköites 510 m.

B. Maailma-kirjastik.

- Dante Alighieri: Uus elu (Vita Nova). Tõlkinud J. Semper. 9 pildiga. 98 lhk. Hind 125 m., kalingorköites 285 m.

Suurem eesti ajaleht

„KAJA“

ilmub Tallinnas 6 korda nädalas.

Kõige õiglasem on ajalehe üle otsustada tema sisu järele.

Kuna „Kaja“ lühikese aja jooksul enesele võitnud laialise lugejate hulga igal pool üle riigi, siis tõendab see kõige paremini, et „Kaja“ siht õieti on valitud ja tema lugejate nõudeid igakülgset rahuldab, sest

- „Kaja“ on sisuliselt ja tehniliselt ajakohaselt toimetatud.
- „Kaja“ on kindel kodanline ajaleht, kes poliitilisi eluavaldusi toetruult ja igakülgset valgustab.
- „Kaja“ teated on asjalikud, täpsad ja kiired.
- „Kaja“ toimetuses töötavad vilunud ajakirjanikud ja tema kaastööliseks kuuluvad riigi- ja seltskonna-tegelased. Laialdane kirjasaatjate pere kodu- ja välismaal võimaldab lehele värsket ja huvitava sisu.
- „Kaja“ ei viida lugeja aega tühistele ülespuhutud kõmudeadega, vaid annab sündmusi ja päevauudiseid toetruult edasi, ilma neid liialdamata.
- „Kaja“ hinnata kaasandeks ei ole vähese väärtusega pabermaterjal, vaid eriliselt huvitav, kasulik ja hästi tuntud põllutöö-ajakiri „Põllumees“; peale selle tähtsamat-käsiraamat ja mitmevärviline seinakalender.

Telli-mist toimetavad kõik postiasutised.

Toimetuse ja talituse aadress: Tallinna, Pikk uul. 40—42, postkast 28.